

บทที่ 4

กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนในอรรถกถาชาดก

ดังได้กล่าวแล้วว่า อรรถกถาชาดกเป็นการรวบรวมนิทานแล้วนำมาขยายความให้สมบูรณ์ โดยมีการเชื่อมโยงนิทานแต่ละเรื่องให้เป็นเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เมื่อพิจารณาอรรถกถาชาดกในลักษณะของนิทาน จะพบว่า อรรถกถาชาดกมีความแตกต่างจากนิทานทั่วไป ตรงที่ชาดกแต่ละเรื่องจะประกอบด้วยเหตุการณ์สองช่วง ช่วงหนึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน หรือที่เรียกว่าส่วนของปัจจุบันวัตถุ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงกับบุคคลที่มีตัวตนจริงในสมัยพุทธกาล และอีกช่วงหนึ่งเกิดขึ้นในอดีตหรือส่วนที่เป็นอดีตวัตถุ ทั้งสองช่วงนี้มีการสร้างและการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กัน ในด้านการแสดงหลักธรรมคำสอนบ้าง ในด้านการเสนอพฤติกรรมของตัวละครบ้าง หรืออาจสัมพันธ์กันในการสร้างเหตุการณ์สำคัญของเรื่อง

การรวบรวมอรรถกถาชาดกจากนิทานหลายๆ แหล่งและการรจนาของพระอรรถกถาจารย์หลายท่าน¹ ทำให้อรรถกถาชาดกทั้ง 547 เรื่อง มีลักษณะซ้ำๆ กัน กล่าวคือ มีตัวละครแสดงพฤติกรรมเหมือนกันบ้าง หรือมีเนื้อเรื่องซ้ำกันแต่ชื่อเรื่องต่างกันบ้าง จากการรวบรวมที่มาจากแหล่งและแต่งขึ้นต่างยุคต่างสมัยนี้เองที่น่าจะให้อรรถกถาชาดกมีกลวิธีการแต่งที่หลากหลาย โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อการสั่งสอน การสร้างเรื่องเพื่อสอนจึงน่าจะเป็นลักษณะเด่นที่น่าสนใจ ที่ทำให้อรรถกถาชาดกมีลักษณะที่แตกต่างกับวรรณคดีคำสอนทั่วไป

ในบทนี้ จะวิเคราะห์กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนหลักธรรมในอรรถกถาชาดก ซึ่งเป็น การนำเสนอในรูปแบบของนิทาน โดยจะพิจารณาความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ในส่วนที่เป็นปัจจุบันวัตถุกับอดีตวัตถุ และจะวิเคราะห์กลวิธีการเล่าเรื่องอรรถกถาชาดก ซึ่งอาจแสดงถึงความซับซ้อนในการนำเสนอเนื้อหาหลักธรรม เพื่อนำไปสู่ข้อสังเกตเกี่ยวกับกลวิธีการสร้างนิทานชาดก เพื่อประกอบการสอนคติธรรมในปัจจุบัน

¹ อารีย์ สหชาติโกสิย์, วรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2526), หน้า 9-10.

เมื่อพิจารณากลวิธีการสร้างเรื่องในอรรถกถาชาดกทั้งหมดแล้ว พบว่าอรรถกถาชาดก เป็นเรื่องที่เล่าตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งขึ้น อาจเริ่มจากการปรารภเหตุของบรรดาพระภิกษุสาวกที่มา ร่วมประชุมกัน เช่น ว่าด้วย "การขอ" ของพระภิกษุในแคว้นอาฬวี หรือการติดที่อยู่อาศัยของภิกษุรูป หนึ่ง หรือการหลงยินดีในมาตุคาม บางเรื่องปรารภถึงพฤติกรรมของบุคคล และบางเรื่องปรารภ ถึงปรากฏการณ์พิเศษ ซึ่งอาจจำแนกวิธีการสร้างเรื่องออกเป็น 4 วิธี คือ วิธีที่เน้นหลักธรรม เพื่อสอน วิธีที่เน้นพฤติกรรมของตัวละคร วิธีที่เน้นการนำเสนอเรื่อง และ วิธีที่เน้นการใช้ความ เปรียบ

4.1 การสร้างเรื่องที่เน้นหลักธรรมเพื่อสอน

ในอรรถกถาชาดกส่วนใหญ่ มีวิธีการสร้างเรื่องด้วยการเน้นหลักธรรมเพื่อสอนเป็น ประการสำคัญ เมื่อผู้เล่าเรื่องปรารภนาจะแสดงธรรมเรื่องใด หรือบรรดาสาวกปรารภเรื่องใด พระ บรมศาสดาก็จะทรงเล่าเรื่องที่แสดงหลักธรรมนั้นให้เห็นชัดเจน โดยเล่าในลักษณะของนิทาน อุทาหรณ์ คือเป็นเรื่องที่ยกมาเทียบเคียงเป็นตัวอย่าง เพื่อให้ผู้ฟังคือพระสงฆ์สาวก อุบาสิกา อุบาสิกาและบุคคลทั่วไปทั้งหลายได้เข้าใจสาระคำสอนง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้งยังก่อให้เกิด ความเพลิดเพลิน และจดจำเรื่องราวนั้น

เมื่อพิจารณาหลักธรรมเพื่อสอน พบว่าในชาดกที่มีคาถาน้อยบท จะมีโครงเรื่องง่าย ๆ มีตัวละครน้อย และมักจะเสนอหลักธรรมเพียงประการเดียว ส่วนชาดกที่มีหลายคาถา ก็จะมีโครง เรื่องซับซ้อน มีตัวละครมาก และจะเสนอหลักธรรมหลายประการ ซึ่งอาจจำแนกการเสนอหลัก ธรรมเพื่อสอนออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1. เสนอหลักธรรมเพียงประการเดียว และ 2. เสนอหลัก ธรรมหลายประการ ดังนี้

4.1.1 การเสนอหลักธรรมเพียงประการเดียว

การสร้างเรื่องด้วยการเสนอหลักธรรมเพียงประการเดียว นับว่ามีจำนวนเรื่องมากที่สุด ในอรรถกถาชาดก กล่าวคือ มุ่งสอนหลักธรรมเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ด้วยการยกชาดกที่ผูก เรื่องอย่างง่าย ๆ สั้น ๆ มีตัวละครน้อย และเน้นการกระทำที่นำเสนอหลักธรรมนั้นอย่างชัดเจน โดย แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องในปัจจุบันกับเรื่องในอดีต ซึ่งอาจแบ่งความสัมพันธ์นี้ออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ 1. เสนอเรื่องที่เหมือนกันระหว่างปัจจุบันกับอดีต 2. เสนอเรื่องที่แตกต่างกัน ระหว่างปัจจุบันกับอดีต 3. เสนอเรื่องเปรียบเทียบ

1) เสนอเรื่องที่เหมือนกันระหว่างปัจจุบันกับอดีต

การเสนอเรื่องที่เหมือนกันของปัจจุบันและอดีตนี้ เกิดจากการผูกเรื่องด้วยเหตุการณ์ การกระทำของตัวละครเพียงเหตุการณ์เดียว นำไปสู่ความคิดเกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนอย่าง ชัดเจนเพียงประการเดียวเหมือนกันในอดีตและปัจจุบัน เช่นการปรารภ "การขอ" ของพระภิกษุใน แคว้นอาฬวี

เรื่องนี้มีในพระวินัยสูตร เตรสกัณฑ์ กล่าวถึงพระภิกษุในพุทธศาสนาจะสร้างกฎเป็น ของตน จึงออกเรียไรชาวบ้านทั้งเงินทองและแรงงาน เมื่อพระบรมศาสดาทรงทราบก็เรียกประชุม พระภิกษุแล้วตรัสเล่าชาดกเรื่อง มณิกัณฐชาดก (58/22-29) กล่าวถึง ดาบสผู้ที่แนะนำให้ดาบส ผู้น้องขอแก้วมณีจากพระยานาค เพื่อให้พระยานาคโกรธจะได้ไม่ขึ้นมาหาตนอีก เหตุการณ์นี้สอน ว่า "การขอ ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจแก่ผู้ที่ถูกขอ" ซึ่งเหมือนกับการกระทำของบรรดาพระภิกษุทั้ง หลายในสมัยพุทธกาล ที่ทำให้ชาวบ้านไม่พอใจและหลบหนีไป การสร้างเรื่องเพื่อสอนหลักธรรม ในเรื่องนี้ เหมือนทั้งในอดีตและในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นการยืนยันถึงความจริงแท้ของหลักคำสอนที่ ว่าการขอนั้น ไม่ว่าจะเกิดกับผู้ใด ก็ย่อมไม่เป็นที่พอใจทั้งสิ้น

ส่วนในเรื่อง มกสชาดก (56/26-29) และ โรหิณีชาดก (56/30-32) เป็นการสร้าง เรื่องที่มุ่งแสดงสาระคำสอนเรื่องโทษของการไม่มีปัญญา ซึ่งในอดีตคนทั้งสองก็เคยกระทำปิตุฆาต และมาตุฆาตมาแล้วเหมือนกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน และใน อัถถัสสทวารชาดก (56/288-292) ได้กล่าวถึงเด็กมีปัญหาคนหนึ่งถามบิดาถึงประตูแห่งประโยชน์ซึ่งในอดีตนั้น ก็เคยถามเช่นนั้นมา แล้ว แต่ด้วยเหตุของการสิ้นไปในแต่ละภพจึงไม่อาจจดจำคำตอบได้ การเล่าเรื่องนี้มุ่งประเด็นไป ที่การสอนธรรมะเรื่องการแสวงหาประโยชน์ในทางที่ชอบ 6 ประการ² ผู้เล่าจึงสร้างเรื่องทั้งในอดีต และปัจจุบันให้ตรงกันเพื่อจะแสดงหลักธรรมให้เด่นชัดกว่าเหตุการณ์ในเรื่อง จนไม่กล่าวถึง เหตุการณ์อื่นที่เกี่ยวข้องกับตัวละคร นอกจากการถามเพื่อต้องการคำตอบเท่านั้น

การเสนอเรื่องที่เหมือนกันทั้งในปัจจุบันกับอดีตข้างต้นนี้ เห็นได้ว่าเป็นการสร้างเรื่อง ที่เน้นให้สาระคำสอนเด่นกว่าเนื้อเรื่องและตัวละคร สาระคำสอนจึงเป็นองค์ประกอบหลักของการ สร้างเรื่องอรรถกถาชาดกในกลุ่มนี้ ซึ่งทำให้เรื่องเล่ามีขนาดสั้น กระชับและมีเนื้อเรื่องตรงตาม สาระคำสอน

² ได้แก่ ความไม่มีโรค คือ ความคล้อยตามผู้รู้ การสดับ การประพฤติธรรมและความ ไม่ย่อท้อ

2) เสนอเรื่องที่แตกต่างกันระหว่างปัจจุบันกับอดีต

การเสนอเรื่องที่แตกต่างกันระหว่างเหตุการณ์ในปัจจุบันและอดีตนั้น พบในอรรถกถาชาดกเมื่อมีเหตุการณ์หนึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันและจะเป็นหนทางนำไปสู่การเกิดความเลวร้ายขึ้นในชีวิต พระบรมศาสดาก็จะทรงเล่าเรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้วในอดีตที่แตกต่างไปจากปัจจุบัน เพื่อให้ผู้ฟังเกิดการคิดพิจารณา และนำไปเป็นแนวทางในการแก้ไขปรับปรุงตนไม่ให้เกิดเรื่องร้ายขึ้นได้ เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงปรารภพระภิกษุรูปหนึ่ง ที่เกิดความขี้เกียจ และละความเพียรพยายาม พระองค์ก็ตรัสเล่าเรื่อง วัฒนูปถชาดก (55/171-177) กล่าวถึงการทำความเพียรของหัวหน้าพ่อค้าเกวียน ที่พยายามจะหาแหล่งน้ำเมื่อพาคณะหลงทางและต้องผ่านทางแห้งแล้งทุรกันดาร เมื่อพบกอน้ำก็ให้ขุดดินเพื่อหาน้ำ ซึ่งแม้จะพบกอน้ำมากมาย แต่ก็ไม่ยอมทอดทิ้งให้คนรับใช้ขุดลงไปได้กอน้ำอีกและพบตาน้ำในที่สุด ชาดกเรื่องนี้ คนรับใช้มีความเพียรพยายามทำตามที่นายบอก จึงได้พบกับความสำเร็จ เมื่อคนรับใช้ในอดีตชาติ เกิดมาเป็นภิกษุผู้ละความเพียรแล้วได้ฟังเหตุการณ์ในอดีต ก็ได้้นำเหตุการณ์ในอดีตนั้น มาเป็นแนวทางในการศึกษาธรรมะด้วยความเพียรในชาติปัจจุบันต่อไป

ชาดกบางเรื่องมีเหตุการณ์ในปัจจุบันและในอดีตต่างกัน แต่ในปัจจุบันกล่าวถึงการทำความดี ในขณะที่อดีตนั้นตนได้ทำความชั่วไปแล้ว เช่นเรื่อง กัจจანიโคตตชาดก (59/454-468) กล่าวถึงชาติปัจจุบันว่า บุรุษคนหนึ่งไม่ยอมเชื่อคำของภรรยา ที่ยุยงให้ขับไล่มารดาออกจากบ้าน แต่กลับบอกให้ภรรยาทำดีกับมารดาแทน พระบรมศาสดาทรงปรารภว่าจะชมเชยบุรุษนี้ จึงยกเรื่องราวในอดีตมาแสดงให้เห็นเหตุการณ์ที่ไม่พึงกระทำว่า ในอดีตชาติเขาได้ไล่มารดาออกจากบ้าน ทำให้มารดาลำบากและเสียใจต่อการกระทำของบุตรชาย ท้าวสักกะจึงต้องเสด็จลงมาช่วย เช่นเดียวกับเรื่อง ตักกกลชาดก (59/865-878) กล่าวถึงบุรุษคนหนึ่งถูกภรรยายุยงให้ฆ่าบิดาของตน แต่เขาบอกให้ภรรยาทำดีกับมารดา ซึ่งในอดีตชาตินั้นเขาคิดจะฝังบิดาทั้งเป็น แต่บุตรชายของเขาได้เตือนสติเอาไว้

ชาดกทั้งสองเรื่อง ได้นำมาเล่าเพื่อเตือนสติผู้ที่จะทำร้ายบิดามารดา ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณ ให้รู้จักคิดและกลับตัวกลับใจมาทำดีต่อบิดามารดาในเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ในชาตินี้ นับว่าเป็นกุศโลบายของวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนที่แตกต่างกัน เพื่อให้บุคคลเกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่องในชาดกได้เห็นบุพกรรมของตน และได้มีโอกาสแก้ตัวทำความดีทดแทนในชาติปัจจุบัน ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของการสอนธรรมะในพุทธศาสนา ที่จะให้คนทำความดีในชาติปัจจุบันมากกว่าจะแก้ไขเรื่องราวในอดีตซึ่งได้เกิดขึ้นและผ่านพ้นไปแล้ว

การสร้างเรื่องที่ใช้อดีตชาติแตกต่างจากปัจจุบันชาตินี้ ทำให้บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่อง หรือผู้ฟังธรรม ได้เห็นความแตกต่างในผลของการกระทำ ซึ่งจะนำไปสู่การแก้ไขปรับปรุงในชาติ ปัจจุบัน ให้ทุกคนมีโอกาสในการสั่งสมความดีอยู่ การสร้างเรื่องในลักษณะนี้ ย่อมก่อให้เกิด ปัญหาในการแยกแยะสิ่งที่ควรกระทำและไม่ควรกระทำในชาติที่ตนเองยังมีโอกาสจะทำได้ อีก ด้วย

3) เสนอเรื่องเปรียบเทียบ

การเล่านิทานในสังคมอินเดีย เป็นเรื่องที่ผู้สอนศาสนามักนำมาเล่าประกอบการ เทศนาหลักธรรมคำสอน ในการแสดงธรรมของพระบรมศาสดาก็เช่นกัน ก็มีการนำนิทานต่างๆ มาแสดงเปรียบเทียบกับหลักธรรมที่ต้องการนำเสนอ นิทานเปรียบเทียบเหล่านี้ บางเรื่องเป็น นิทานพื้นเมืองที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย บางเรื่องจึงไม่ใช่แนวคิดของชาวพุทธ เช่น การบูชาไฟ หรือการบำเพ็ญตบะ แต่นิทานต่างๆ เหล่านี้ก็ได้รับการเลือกสรรมาปรับให้เหมาะสมกับจริยธรรม ในศาสนาพุทธ และให้สอดคล้องกับคติเรื่องการทำบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ นิทานที่นำมาเปรียบ เทียบประกอบการแสดงธรรมนี้ ส่วนใหญ่ก็จะยกให้ตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์ แต่บางเรื่องก็ ไม่มีตัวละครใดเหมาะสมจะเป็นพระชาติของพระโพธิสัตว์ ผู้จะมาประสูติเป็นพระพุทธเจ้า ก็ จะสร้างเรื่องให้พระโพธิสัตว์เป็นเพียงตัวละครผู้สังเกตการณ์เท่านั้น

การเสนอหลักธรรมด้วยนิทานเปรียบเทียบนี้ บางเรื่องไม่ปรากฏพฤติกรรมของตัว ละครที่ตรงกัน แต่มีการกระทำที่คล้ายกันก็ทำให้ผู้ฟังเข้าใจเรื่องที่ปรารถนาได้ ขณะเดียวกันก็เข้าใจ หลักธรรมโดยไม่ต้องกล่าวมากความ เช่นเรื่อง กากชาดก (56/555-560) มีเรื่องในปัจจุบันเกี่ยวกับพระภิกษุชราหลายรูป ต่างพากันร่ำให้ถึงนางอุบาสิกาคนหนึ่งที่ปรุงอาหารอร่อยได้ตายลง ในอดีตมีเรื่องของกาตัวผู้ พากันร่ำให้ถึงนางกาที่จมน้ำทะเลตาย กาตัวผู้จึงไปตามเพื่อนมาช่วยกัน อดน้ำทะเลไปทิ้งที่อื่น เพื่อจะช่วยนางกา สมุทรเทวดาได้เห็นดังนั้นก็สำแดงเดชขับไล่กาทั้งหลาย ไป

ชาดกเรื่องนี้แสดงหลักธรรมเรื่องความโง่เขลาที่เกิดจากการไม่มีปัญญาแยกแยะว่าสิ่ง ใดควรกระทำ สิ่งใดไม่ควรกระทำ เรื่องนี้เปรียบภิกษุชราในเรื่องกับกาตัวผู้ที่ไม่มีปัญญาในการ ไคร่ครวญทำในสิ่งที่ถูกต้อง เมื่อผู้ฟังได้ยินเรื่องกามน้ำทะเล ก็ตระหนักได้ถึงความโง่เขลาของกา ซึ่งพระภิกษุชราทั้งหลายก็ไม่ต่างจากอะไรจากกาเหล่านั้น

การเล่าเรื่องด้วยนิทานเปรียบเทียบในลักษณะนี้ ย่อมทำให้ผู้ฟังพิจารณาหลักธรรมที่ มุ่งสอนง่าย ชัดเจน และเข้าใจได้ทันที อีกทั้งยังเกิดความสมเพชตัวละครในเรื่อง ก่อให้เกิดการชุก คิดและนำมาเป็นเรื่องเตือนสติของตนได้ในยามที่เกิดปัญหา

ครั้งหนึ่ง พระภิกษุปรารภการสมาคมแห่งนางสุนทร³ ซึ่งได้เข้ามาทำที่เป็นอุบาสิกานใน พุทธศาสนา พวกอัญญาเดียรถีย์ปรารภนาจะใส่ร้ายพระบรมศาสดาจึงจ้างนักเลงให้ฆ่านางตาย แต่ เมื่อพวกนักเลงถูกจับ ความจริงก็ปรากฏ พวกอัญญาเดียรถีย์ถูกประหารชีวิตด้วย พระบรมศาสดา จึงทรงปราศจากความมัวหมองดุจดั่งถ้าแก้วที่ไม่มีมัวหมองด้วยขนของสุกร แล้วพระองค์ตรัสเล่า เรื่อง **มณีสุกรชาดก** (58/284-291) ว่ามีสุกร 30 ตัวอาศัยอยู่ในถ้ำแก้ว วันหนึ่งเห็นเงาของราชสีห์ ปรากฏบนถ้ำแก้ว สุกรพากันเอาขนถ้ำแก้วนั้นเพื่อจะได้ไม่เห็นเงาราชสีห์ แต่ถ้ำแก้วกลับยิ่งใส มากขึ้น พระโพธิสัตว์เป็นดาบสจำศีลในบริเวณนั้น จึงกล่าวแก่สุกรทั้งหลายให้หนีไปอยู่ที่อื่นเสีย ชาดกเรื่องนี้ ได้เปรียบเทียบความใสของถ้ำแก้วกับความบริสุทธิ์ของพระบรมศาสดา ที่พระองค์ทรงไม่ มัวหมองในเรื่องการสมาคมกับนางสุนทร และเปรียบเทียบการกระทำของพวกอัญญาเดียรถีย์ว่าโง่เขลา ดุจดั่งสุกรเอาขนถ้ำแก้ว

การเสนอเรื่องเปรียบเทียบในลักษณะนี้ ย่อมทำให้ผู้ฟังเข้าใจหลักธรรมที่พระบรม ศาสดาทรงแสดงนั้นได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง โดยเฉพาะให้เข้าใจเรื่องที่เกิดขึ้น โดยใช้ปัญญาแยกแยะ พิจารณาตามหลักพุทธศาสนา แม้ในเรื่องที่เข้าใจได้ยากเพราะเป็นเรื่องของนามธรรม เช่นการ ขาดสติยังคิดและความยับยั้งชั่งใจ แต่ก็เป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องสั่งสอน ดังในเรื่อง **ทัทธภาย ชาดก** (58/530-537) กล่าวถึงการปรารภสาระแก่นความรู้ของพวกอัญญาเดียรถีย์ ซึ่งพระพุทธเจ้า ตรัสว่าสาระนั้นไม่มีอยู่เลย ยิ่งเมื่อ "เลือกเฟ้นสอบสวน" แล้ว ก็จะทำให้เห็นว่าพวกเดียรถีย์เหล่านี้ไม่มี ความรู้เลย ดังเช่นกระต่ายตื่นตูมว่าโลกจะถล่ม แล้วจึงตรัสเล่าชาดกเรื่องนี้ขึ้น

เรื่องเปรียบเทียบในลักษณะนี้ เรียกว่า **นิทานอุทาหรณ์** ซึ่งมีคำจำกัดความว่า เป็น เรื่องสมมุติที่มีลักษณะของเรื่องเหมือนในอดีต หรือเหมือนตัวอย่างจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ มีวัตถุประสงค์ในการเล่าเพื่อเป็นข้อเปรียบเทียบเหมือนบทอุปมา³ นิทานเหล่านี้มักมีตัวละครเป็น สัตว์ แสดงพฤติกรรมสมมุติที่แตกต่างไปจากภาวะปกติธรรมดาของตัวละครนั้นๆ ซึ่งผู้เล่าเรื่อง เห็นว่า สามารถนำไปเปรียบกับพฤติกรรมของผู้ถูกเปรียบหรือถูกกล่าวถึงได้ การยกนิทาน อุทาหรณ์อันเป็นบทอุปมาเปรียบเทียบพฤติกรรมของตัวละครในลักษณะนี้ เป็นวิธีการสอนที่มีจุด มุ่งหมายจะสอนหลักธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นกลวิธีที่น่าจะปรากฏในวรรณคดี สันสกฤตมาก่อน เช่น **นิทานปัญญาตันตระ** **หิโตปเทศ** และ **ประชุมปกรณ์** เป็นต้น

³ กุสุมา รัชชมนี, **นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต** (ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525), หน้า 16.

การสอนหลักธรรมด้วยการยกนิทานอุทาหรณ์มาเป็นบทอุปมา นี่ มักมีคาถาประกอบ เรื่องเป็นบทเปรียบเทียบที่มีความไพเราะคมคาย ซึ่งอาจนำไปเป็นสุภาษิตสอนใจ หรือเป็นคำกล่าวเปรียบที่นิยมนำไปแทรกในวรรณคดีไทย เช่นใน โกลียชาดก (60/179-182) มีข้อความว่า "ดุจฝูงการุมจิกนกเค้าฉะนั้น" ความเปรียบนี้ปรากฏใน ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก หรือในเรื่อง สัตติคุมพชาดก (61/127-143) มีข้อความว่า

นรชนใดห่อปลาเน่าด้วยใบหญ้าคา แม้ใบหญ้าคาของ
นรชนนั้นก็ย่อมมีกลิ่นเน่าฟุ้งไปฉนั้นใด การเข้าไปคบหาคนพาลก็เช่นนั้น
เหมือนกัน นรชนใดห่อกฤษณาด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ของนรชนนั้นก็ย่อม
หอมฟุ้งไปฉนั้นใด การเข้าไปคบหานักปราชญ์ก็ฉนั้นเหมือนกัน เพราะ
เหตุฉนั้น บัณฑิตรู้ความเปลี่ยนแปลงของตนดุจอใบไม้แล้ว ไม่ควรเข้าไป
คบหาพวกอัสติบุรุษ ควรคบหาแต่พวกสัตบุรุษ ด้วยว่าอัสติบุรุษย่อมนำไป
สู่นรก สัตบุรุษย่อมพาให้ถึงสุคติ (61/131)

ซึ่งใน โคลงโลกนิติ ก็มีข้อความว่า

ปลาร้าพันห่อด้วย	ใบคา
ใบก็เหม็นคาวปลา	คละคลุ้ง
คือคนหมู่ไปหา	คบเพื่อน พาลนา
ได้แต่ร้ายร้ายฟุ้ง	เฟื่องให้เสียพงศ์
ใบก้อพันห่อหุ้ม	กฤษณา
หอมระรวยรสพา	เฟริศด้วย
คือคนเสพเส่นหา	นักปราชญ์
ความสุขซาบถาม้วย	ดูจไม้กลิ่นหอมฯ

อย่างไรก็ดี อาจเป็นที่เข้าใจโดยทั่วไปว่า นิทานชาดกส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นนิทานอุทาหรณ์ คือยกนิทานสัตว์ ซึ่งเชื่อกันว่า เป็นเรื่องราวในอดีตมาเป็นบทเปรียบเทียบกับเรื่องราวในปัจจุบัน แต่แท้จริงแล้ว ชาดกไม่ได้เป็นนิทานอุทาหรณ์ทุกเรื่อง เพราะชาดกบางเรื่องไม่มีลักษณะเป็นบทอุปมา คือไม่ใช่ยกนิทานสัตว์ที่ยกมาเป็นเรื่องเปรียบเทียบ แต่เป็นการแสดงเรื่องราวในอดีตของบุคคลในสมัยพุทธกาลเท่านั้น เช่นเรื่อง พันธนาครชาดก (57/275-280) กล่าวถึงบุรุษยากจนคนหนึ่งต้องทำงานเลี้ยงดูมารดา ภรรยาและบุตรจนไม่อาจออกบวชตามความปรารถนาของตนได้ มขเทวชาดก (55/220-223) กล่าวถึงพระเจ้ามขเทวะแห่งกรุงมิลิลา ทรงเห็นพระเกศาหงอก

จึงสละราชสมบัติแล้วออกบวช และ มณีชาดก (59/200-204) กล่าวถึงการมุ่งปองร้ายของพระเทวทัตที่พยายามทำทุกทางจะปลงพระชนม์พระบรมศาสดา เป็นต้น

การเสนอหลักธรรมเพียงประการเดียวในชาดกเรื่องหนึ่งๆ นั้น อาจสร้างเรื่องด้วยการเสนอชาดกที่แสดงเหตุการณ์เหมือนกับเรื่องในสมัยพุทธกาล หรืออาจเป็นการแสดงเหตุการณ์ที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ เพื่อมุ่งแสดงให้เห็นหลักธรรมในรูปของคุณและโทษให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น และอีกวิธีหนึ่ง คือการนำเสนอเรื่องเป็นเชิงเปรียบเทียบ คือมีลักษณะเป็นนิทานอุทาหรณ์ ซึ่งเป็นคติสอนใจและอาจนำถ้อยคำไปเป็นคติธรรมหรือสุภาษิตได้

4.1.2 การเสนอหลักธรรมหลายประการ

ในอรรถกถาชาดกมีการเสนอหลักธรรมหลายประการซ้อนอยู่ในชาดกเรื่องเดียวกัน การเสนอหลักธรรมที่เป็นทั้งแนวคิดหลักและแนวคิดรอง ซึ่งอาจแทรกในพฤติกรรมของตัวละครเอก หรือตัวละครรอง หรือในเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในชาดกที่มีเนื้อเรื่องขนาดสั้นและขนาดยาว การเสนอหลักธรรมหลายประการในชาดก จึงอาจแบ่งออกตามลักษณะความซับซ้อนของเหตุการณ์ในเรื่อง ได้ดังนี้ 1) การเสนอหลักธรรมหลายประการจากโครงเรื่องง่ายๆ (simple tales) และ 2) การเสนอหลักธรรมหลายประการจากโครงเรื่องซับซ้อน (complex tales)

1) การเสนอหลักธรรมหลายประการจากโครงเรื่องง่ายๆ

ชาดกบางเรื่องมีโครงเรื่องง่ายๆ มีเหตุการณ์ในเรื่องไม่มากนัก มีปมขัดแย้ง(conflict) เพียงปมเดียว แต่ละเหตุการณ์ ได้โยงไปสู่การคลี่คลายของเรื่องในตอนจบ ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นหลักธรรมอันเป็นแนวคิดของเรื่องแล้ว ยังแทรกหลักธรรมคำสอนเรื่องปลีกย่อยลงไปเป็นแนวคิดประกอบอีกด้วย เช่นใน สีลาชาดก (57/10-16) มีโครงเรื่องดังนี้

- 1) สุนัขจิ้งจอกหลงรักนางราชสีห์
- 2) พี่ชายทั้ง 6 ของนางวิงจะไปฆ่าสุนัขจิ้งจอก
- 3) พี่ชายทั้ง 5 ตายหมดเพราะชนถ้ำแก้วผลึกที่สุนัขจิ้งจอกนอนอยู่ในนั้น
- 4) พี่ชายใหญ่พบน้องนอนตายก็เข้าใจว่าชนถ้ำแก้วผลึกตายจึงใช้วิธีบันลือสีหนาท
- 5) สุนัขจิ้งจอกขาดใจตาย

จากโครงเรื่องนี้ มีเหตุการณ์สำคัญอันเป็นจุดไคลแม็กซ์ของเรื่อง (climax) คือสุนัขจิ้งจอกถูกฆ่าตายในตอนจบ ซึ่งเสนอแนวคิดเรื่องความไม่รู้จักประมาณตน แต่ขาดเรื่องนี้ได้แทรกแนวคิดประกอบไว้ด้วยคือเรื่องของความประมาท ทำให้ราชสีห์ 5 ตัวต้องจบชีวิตลง นอกจากนี้หากพิจารณาถึงหลักกรรมให้ลึกซึ้งแล้ว อาจเห็นคำสอนเรื่องการทำลายชีวิตของผู้อื่นจนตนเองต้องพลาดพลั้งไปก่อนถึงเวลาอันควร

ขาดเรื่องนี้ได้นำมาเล่าเมื่อปรารภกฎของช่างกลบ ที่ไปหลงรักเจ้าหญิงของกษัตริย์ลิจฉวี แม้ว่าบิดามารดาจะดักเตือนเพียงใด ก็ไม่ยอมหักใจ ได้แต่อดอาหารจนเสียชีวิต สาระคำสอนที่เป็นแนวคิดหลักได้แก่ การไม่ประมาณตนยอมนำไปสู่ความหายนะจนถึงแก่ชีวิตเช่นเดียวกับสุนัขจิ้งจอก แต่ในขณะเดียวกันนั้น จากเหตุการณ์ในเรื่องก็เอื้อให้สอนเรื่องความประมาทในการดำเนินชีวิตของบรรดาน้องชายราชสีห์ทั้ง 5 ที่ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้ถ่วงถี่จึงนำไปสู่ความหายนะด้วยเช่นกัน

ในเรื่อง สตธรรมชาดก (57/161-166) ก็มีเหตุการณ์ในเรื่องไม่มากนัก ดังโครงเรื่องต่อไปนี้

- 1) บุรุษจันทาลเดินทางไปพบกับบุรุษผู้มาจากตระกูลพราหมณ์ เขาไม่มีอาหาร
- 2) บุรุษจันทาลมีอาหารจึงแบ่งให้บุรุษพราหมณ์
- 3) บุรุษพราหมณ์รับข้าวมาบริโภคแล้วเกิดทิฐิในชาติตระกูลของตน
- 4) บุรุษพราหมณ์เกิดความคับแค้นจนถึงกับกระอักเลือด

ขาดเรื่องนี้ มีเหตุของการเล่าเรื่องเมื่อพระภิกษุทั้งหลายบริโภคอาหาร อันได้มาด้วยการบิณฑบาตอย่างไม่ชุ่มชื่นใจ หลักธรรมที่เป็นแนวคิดหลักคือ ความกระอักกระอ่วนใจที่จะบริโภคอาหารที่มาจากหลาภถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องและผู้ละกิเลสไม่พึงยึดมั่นมาเป็นอารมณ์ และต้องรู้จักพิจารณาอาหารโดยไม่ยึดติดกับรสและรูปลักษณะ ในขณะเดียวกัน ก็แสดงแนวคิดเรื่องเกี่ยวกับการถือชนชั้นวรรณะ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญมากในสังคมอินเดีย แม้กระทั่งในสังคมอินเดียปัจจุบันก็ตาม ขาดเรื่องนี้ได้แสดงถึงการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ ที่ดำรงอยู่ท่ามกลางการถือวรรณะในสังคมอินเดีย ซึ่งพระบรมศาสดาทรงเห็นว่าคำสอนในพุทธศาสนาไม่ควรให้ความสำคัญกับการแบ่งชั้นวรรณะ ดังที่มีขาดกหลายเรื่องให้พระโภทิสัตว์มาเสวยพระชาติเป็นคนเชื้อใจและเป็นจันทาล ซึ่งในท้ายสุดก็สามารถบรรลุธรรมได้ การพยายามที่จะล้มล้างการถือเรื่องวรรณะในหมู่พุทธบริษัทนี้ นับเป็นความกล้าหาญที่จะแสดงการปฏิบัติต่อคนในสังคมอย่างเสมอภาค แม้ว่าจะเป็นเรื่องยากลำบากที่จะให้คนหมู่มากมาอยู่รวมกันและถือหลักการปฏิบัติเช่นเดียวกัน แต่พระ

บรมศาสดาก็ทรงพยายามบัญญัติข้อกำหนดขึ้น ต่อมาได้กลายเป็นพระวินัยของพระภิกษุและภิกษุณี ซึ่งต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัดเสมอกัน

อรรถกถาชาดกที่มีโครงเรื่องง่าย ๆ มีเหตุการณ์สำคัญไม่มากนักดังข้างต้นนี้ ได้แสดงหลักธรรมคำสอนหลายประการในเรื่อง ซึ่งอาจแบ่งสาระคำสอนในบทบาทของพระราชา หรือราชเสวก ขณะเดียวกันก็เน้นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เช่นเรื่อง มหาปิชาดก (59/332-343) แม้ว่าชาดกเรื่องนี้จะเล่าขึ้นเพื่อแสดงการทำประโยชน์ให้แก่พระญาติวงศ์ในอดีตชาติก็ตาม แต่คงปฏิเสธได้ยากว่า ชาดกเรื่องนี้มีจุดมุ่งหมายจะสั่งสอนพระราชาผู้ปกครองแผ่นดินด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะตอนท้ายเรื่อง พระยาวานรตั้งใจแสดงธรรมแด่พระเจ้าพาราณสี เพื่อให้พระองค์ "แสวงหาความสุขแก่รัฐ ยวดยานพาหนะ กำลังพล และนิคมทั่วหน้ากัน"(59/333) การสละชีวิตของพระยาวานร จึงเป็นอุทาหรณ์แก่ผู้ปกครองที่ควรจะสละชีพเพื่อบริวารได้เป็นอย่างดี นับว่าชาดกมีการแบ่งหลักธรรมในการดำเนินชีวิตให้แก่คนที่มีฐานะและบทบาทต่างๆ กันในสังคม และได้เรียนรู้คติธรรมตามหลักพุทธศาสนาไปเวลาเดียวกัน

การสอนหลักธรรมหลายประการในชาดกที่มีโครงเรื่องง่าย ๆ เป็นวิธีหนึ่งที่เน้นหลักธรรมคำสอนในการสร้างเรื่อง เมื่อสอนเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว ยังได้แบ่งหลักธรรมบางประการไว้ให้ผู้ฟังอุกใจคิดเพื่อเตือนสติอีกเรื่องหนึ่งได้ โดยชี้ให้เห็นจากพฤติกรรมของตัวละครหรือจากคาถาในชาดกเรื่องนั้นๆ

2) การเสนอหลักธรรมหลายประการจากโครงเรื่องซับซ้อน

โครงเรื่องซับซ้อนได้แก่เรื่องที่มีเหตุการณ์สำคัญหลายตอน เมื่อเรื่องมีการคลี่คลายไปในเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่งแล้ว ก็เริ่มผูกปมใหม่และดำเนินไปเพื่อจะคลี่คลายปมอีกตอน เช่นใน มหาชนกชาดก (63/75-154) ตอนแรกกล่าวถึงการกลับมาทรงราชสมบัติคืนของพระมหาชนก ซึ่งสำเร็จได้เพราะความเพียรอย่างแรงกล้า และตอนที่สองกล่าวถึงการออกบวชของพระมหาชนก ซึ่งกว่าจะทำให้พระนางสีวลีตัดพระทัยจากพระองค์ได้ ต้องแทรกเหตุการณ์ย่อยๆ อีกหลายเหตุการณ์ ทำให้ตอนท้ายของชาดกเรื่องนี้ มีลักษณะเป็นนิทานประเภทอธิบายเหตุ กล่าวคือ จากเหตุการณ์ย่อยที่พระมหาชนกทรงยกมาเตือนสติพระนางสีวลีทั้ง 3 เหตุการณ์ ต่อมาได้กลายเป็นตำนานสถานที่เมื่อพระนางสีวลีโปรดให้สร้างเจดีย์ทุกๆ แห่งที่พระมหาชนกเสด็จ

เมื่อพิจารณาถึงการเสนอหลักธรรมคำสอนในชาดกเรื่องนี้ พบว่า เหตุการณ์สำคัญตอนแรก คือพระมหาชนกบำเพ็ญเพียรว่ายน้ำในมหาสมุทร จนกระทั่งนางมณีเมขลามาช่วยไว้ นับเป็นบารมีที่เด่นที่สุดในเรื่อง ชาดกเรื่องนี้ยังแทรกเหตุการณ์สรรเสริญปัญญาของพระโพธิสัตว์อยู่หลายเหตุการณ์ เช่น ตอนที่พระมหาชนกทรงดำริจะให้พระมารดาบอกความจริงเกี่ยวกับผู้เป็นพระบิดา พระองค์ทรงกัณฑ์พระถันของพระมารดาไว้ จนกระทั่งได้ทรงทราบความจริงแต่หนหลัง หรือตอนที่เรือจะแตก พระองค์ทรงมีพระสติ รีบเสวยขันธสกรกับเนยใส แล้วเอาผ้าเนื้อเกลี้ยงชุบน้ำมันจันทน์ นำมาอังให้มัน แล้วป็นขึ้นไปบนเสากระโดง และกำหนดทิศก่อนจะกระโดดลงจากเรือ หรือแม้แต่การโต้ตอบกับนางมณีเมขลา ก็แสดงถึงปัญญาที่หลักแหลมและเจียบคมของพระมหาชนก และในตอนที่พระนางสีวลีทรงเลือกคู่ ก็ยังทำให้เห็นปัญญาของพระโพธิสัตว์ที่ทรงเฉลยปริศนาขุมทรัพย์ได้ทั้งหมด

ในตอนที่สอง ได้แสดงปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์อีกเช่นกัน ได้แก่การพิจารณาดันมะม่วงสองต้นเมื่อเสด็จประพาสอุทยาน ทำให้พระองค์คิดถึงการสละราชสมบัติแล้วออกบรรพชา หรือการที่ทำให้พระนางสีวลีตัดพระทัยจากพระองค์ได้ ด้วยการตรัสถามนางกุมาริกา เรื่องกำไลสองวง เรื่องช่างตัดศร และทรงถอนหญ้ามุงกระต่ายออกมาจากกอหญ้า ทำให้พระนางทรงแนพระทัยว่าพระมหาชนกจะไม่ทรงกลับไปครองราชสมบัติอีกครั้งหนึ่ง

เหตุการณ์ย่อยแต่ละเหตุการณ์ในชาดกเรื่องนี้ ได้เป็นอนุภาค(motif)⁴ หรือส่วนที่เล็กที่สุดในนิทานพื้นบ้าน ซึ่งมักเป็นสิ่งที่แปลกและไม่ธรรมดา อาจจะเป็นตัวละคร วัตถุ พฤติกรรม หรือเหตุการณ์หนึ่งๆ⁵ ซึ่งมีในเรื่อง กุมภกัณฐก (59/344-361) ด้วยเช่นกัน ได้แก่ อนุภาคต้นมะม่วงสองต้น และกำไลสองวง ซึ่งเป็นมูลเหตุการออกบวชของกษัตริย์ 2 พระองค์ จนสำเร็จเป็นพระปัจเจกโพธิ์ อนุภาคหรือเหตุการณ์ย่อยในชาดกที่มีโครงเรื่องซับซ้อนเช่นนี้ ย่อมเป็นไปได้ว่ามีแทรกอยู่ในชาดกเรื่องอื่นๆ ตามที่เหตุการณ์หลักของเรื่องจะเอื้ออำนวยให้แทรกเรื่องย่อยเข้าไปได้อย่างกลมกลืน โดยไม่อาจจัดลำดับก่อนหลังของการเล่าเรื่องชาดกทั้งสองได้ ทั้งนี้ เพราะอนุภาคดังกล่าว น่าจะแพร่กระจายอยู่ในปริบทของนิทานที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมเวลานั้น

⁴ ทอมป์สันได้ให้ความหมายไว้ว่า เป็นหน่วยมันคงที่เล็กมากในเรื่องเล่าของคติชาวบ้าน เป็นรายละเอียดซึ่งเรื่องเล่าจะสมบูรณ์ได้ โดยมีหน่วยนี้เข้าไปประกอบอยู่ด้วย อ้างถึงใน ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 118.

⁵ ศิราพร ณ กลาง "ตำนานกับวัฒนธรรม : กรณีศึกษาด้านานข้าวของคนไทย," วารสารภาษาและวรรณคดีไทย 15 (ธันวาคม 2541) : 35-53.

ไปได้อย่างกลมกลืน โดยไม่อาจจัดลำดับก่อนหลังของการเล่าเรื่องชาดกทั้งสองได้ ทั้งนี้ เพราะอนุภาคดังกล่าว น่าจะแพร่กระจายอยู่ในบริบทของนิทานที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมเวลานั้น

เมื่อพิจารณาถึงมูลเหตุของการเล่าเรื่อง **มหาชนกชาดก** จะพบว่า พระบรมศาสดาทรงพระปรารภมหาภิเนกขัมมบารมี ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า วัตถุประสงค์ของการเล่าชาดกเรื่องนี้ น่าจะอยู่ที่การดำเนินชีวิตด้วยความเพียรจนกระทั่งสามารถเอาชนะอุปสรรคทั้งหมด โดยเฉพาะสามารถชนะกิเลสที่เกิดขึ้นในใจของตนได้อย่างปราศจากความลังเล และเมื่อละกิเลสจนสิ้นแล้ว ก็ออกบวชสมดังที่ตั้งความปรารถนาไว้ การสร้างโครงเรื่องที่ซับซ้อนในชาดกเรื่องนี้ น่าจะช่วยให้เห็นการเอาชนะกิเลสของพระโพธิสัตว์ และเห็นการสั่งสมบารมีที่บำเพ็ญอย่างต่อเนื่องซึ่งประกอบด้วยวิริยบารมี ปัญญาบารมี และเนกขัมมบารมี ในตอนท้ายเรื่องอย่างโดดเด่นและชัดเจน

ในเรื่อง **มโหสถชาดก** (63/303-568) ก็มีโครงเรื่องที่ซับซ้อนเช่นกัน สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับการสร้างโครงเรื่องที่ซับซ้อนในเรื่องนี้ คือ การแสดงหลักธรรมหลายประการ โดยเฉพาะหลักธรรมที่ว่าด้วยการปกครองและการรับราชการเป็นราชเสวก ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ได้รับการกล่าวถึงมากเท่ากับเรื่องการทำบุญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ เพราะเหตุการณ์ต่างๆ ในเรื่องได้ชี้นำไปในการแสดงความสามารถในการแก้ปัญหาด้วยปัญญาของมโหสถบัณฑิต ขณะเดียวกันก็มีเหตุการณ์ย่อยแทรกเข้ามาเพื่อสรรเสริญปัญญาของนางอมรเทวี ซึ่งเป็นภรรยาของมโหสถด้วยเช่นกัน

เรื่อง **มโหสถชาดก** นี้ เป็นชาดกที่มีเนื้อเรื่องสนุกสนาน โดยมีโครงเรื่องหลักอยู่ที่การรับใช้เบื้องพระยุคลบาทพระเจ้าวิเทหราชแห่งกรุงมิถิลาด้วยความจงรักภักดีของมโหสถบัณฑิต และโครงเรื่องรองอยู่ที่การชิงไหวชิงพริบกันในหมู่อำมาตย์ด้วยความอิจฉาริษยามโหสถผู้มีปัญญานอกจากนี้ ยังมีเรื่องย่อยแทรกอยู่หลายตอน เรื่องย่อยเหล่านี้ ไม่ได้มีเฉพาะเหตุการณ์หนึ่งๆ เท่านั้น แต่เป็นโครงเรื่องย่อยที่มีการผูกปมและการคลี่คลายของเหตุการณ์อย่างสมบูรณ์อีกด้วย จนกลายเป็นชาดกย่อยๆ ได้แก่เรื่อง **สัพพสหารกปัญหาชาดก** (56/423-423) ว่าด้วยการตัดสินเรื่องเครื่องประดับ **คัทรภปัญหาชาดก** (56/425-426) ว่าด้วยบิดาหรือบุตรประเสริฐกว่ากัน **สิริกภาพกัณนิชาดก** (59/70-89) ว่าด้วยสิริและกาลกรณิไม่อาจอยู่ร่วมกันได้ **สิริเมณฑกชาดก** (61/80-85) ว่าด้วยสินทรัพย์กับปัญญาอย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน **อมรเทวีปัญหาชาดก** (56/426-426) ว่าด้วยปัญญาของนางอมรเทวี **ภุริปัญหาชาดก** (59/939-942) ว่าด้วยปัญญากับสิริอย่างไหนจะประเสริฐกว่ากัน **ปัญญาบัณฑิตชาดก** (61/234-238) ว่าด้วยความลับของบัณฑิต 5 คน **เทวดาปัญหาชาดก** (58/705-706) ว่าด้วยปัญญาของเทวดา 4 ชั้น และ **ทกรักรชชาดก** (61/455-461) ว่าด้วยปัญญาของผีเสื้อน้ำ

นอกจากชาดกเรื่องนี้ จะสอนเรื่องปัญญาของพระโพธิสัตว์แล้ว ยังสอนเรื่องหลักธรรมและพระจริยวัตรของพระราชาที่พึงมีอีกด้วย ดังที่แสดงโทษของการหลงใหลสตรีของพระเจ้าวิเทโหราชจนต้องถูกจับเป็นเชลย แต่พระองค์ก็มีพระจริยวัตรเหมาะสมกับการเป็นกษัตริย์ ตรงที่มีความยุติธรรม เช่นตอนที่ทรงไคร่ครวญ เมื่อพระนางอุทุมพรทรงทักท้วงเรื่องพระราชทานทรัพย์สมบัติให้แก่มโหสถเท่ากับอำมาตย์คนอื่น ขณะเดียวกัน ในบทบาทของราชเสวกของมโหสถ ก็ได้ทำหน้าที่ของราชเสวกอย่างสมบูรณ์ ด้วยการถวายโอวาทพระราชา ปกป้องและคุ้มครองพระองค์ จนถึงแสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้าวิเทโหราช และถือสัจจะต่อพระเจ้าจุลนีในตอนท้ายเรื่อง

จากเหตุการณ์ที่ซับซ้อนข้างต้น เห็นได้ว่า มโหสถชาดก มีกลวิธีการสอนที่เน้นหลักธรรมหลายประการ โดยสร้างโครงเรื่องที่มีทั้งโครงเรื่องหลักและโครงเรื่องรอง อีกทั้งยังมีโครงเรื่องย่อยเป็นนิทานแทรกอยู่อีกเป็นระยะแตกต่างจากชาดกเรื่องอื่นอย่างเห็นได้ชัด ชาดกเรื่องนี้จึงมีความยาวมาก และมีเหตุการณ์น่าติดตาม ซึ่งแย้ม ประพัฒน์ทองได้นำโครงเรื่องจากชาดกไปแต่งเป็นนวนิยายเรื่อง มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาดกในมหานิบาตมักแสดงหลักธรรมเกี่ยวกับการปกครอง เช่น จันทกุมารชาดก (64/123-204) หรือ กัณฑลชาดก ซึ่งแม้จะกล่าวว่าชาดกเรื่องนี้เสนอการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ก็ตาม แต่ถ้าพิจารณาถึงการสร้างเรื่องแล้ว พบว่าได้เสนอหลักธรรมเกี่ยวกับการปกครองบ้านเมืองอย่างชัดเจน ซึ่งปรากฏในโครงเรื่องหลัก ว่าด้วยการปกครองที่ปราศจากทศพิธราชธรรมของพระเจ้าเอกราช และมีโครงเรื่องรองเป็นการจองเวรของกัณฑลพราหมณ์ ผู้ปรารถนาจะฆ่าพระเจ้าจันทกุมารให้ได้ เช่นเดียวกับกับเรื่อง เวสสันดรชาดก (64/484-814) ซึ่งทั้งเรื่องจะเน้นการบำเพ็ญทานบารมี แต่ก็แสดงปัญญาของพระเวสสันดร และสอนเรื่องหลักธรรมในการปกครองไว้ด้วยเช่นกัน

การสอนหลักธรรมหลายประการในชาดกที่มีโครงเรื่องซับซ้อนนี้ เมื่อพิจารณาถึงวิธีการสอนแล้ว จะเห็นว่า ผู้เล่าเรื่องได้นำเหตุการณ์ในชาดก ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อว่าเป็นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ แต่แฝงเนื้อหาธรรมะที่มุ่งสอนบุคคลต่างๆ ในสังคม โดยเฉพาะผู้ปกครองบ้านเมือง ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นอุบายอย่างหนึ่งในการเลือกบุคคลที่จะสอนเรื่องธรรมะ คือ ถ้าพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีธรรมแล้ว ประชาชนย่อมประพฤติธรรมตามผู้ปกครองไปได้โดยง่าย

การเน้นหลักธรรมทั้งหลักธรรมประการเดียวและหลักธรรมหลายประการข้างต้นนี้ นับเป็นลักษณะเด่นของกลวิธีการสร้างเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก กล่าวคือเป็นการแสดงวัตถุประสงค์ของการสอน โดยมีแนวคิดแสดงหลักธรรมที่แม้ไม่กำหนดชัดเจนว่าสอนเกี่ยวกับเรื่องใด แต่เนื้อเรื่องของชาดกกลุ่มนี้ก็แสดงสาระคำสอนอย่างโดดเด่นชัดเจน สามารถพิจารณาเกี่ยวกับคำสอนนั้น และยังเห็นแนวคิดรองที่เสริมเข้ามาในเรื่องได้อย่างไม่ยากนัก

4.2 การสร้างเรื่องที่เน้นพฤติกรรมของตัวละคร

การสร้างเรื่องที่เน้นพฤติกรรมของตัวละคร ได้แก่การเน้นแสดงพฤติกรรมและบทบาทของตัวละครเอกในเรื่อง ซึ่งอาจเป็นผู้เล่าเรื่องคือพระบรมศาสดา หรืออาจเป็นเรื่องของพระสาวกด้วยอุบายที่เป็นการสอนโดยยกเรื่องของตนเป็นแบบโดยตรง หรือเป็นการปฏิบัติเฉพาะรายบุคคลก็ได้ ดังที่พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต) กล่าวไว้ว่า

ในการบำเพ็ญพุทธกิจประจำวัน พระองค์ก็สอดส่องพิจารณาบุคคลผู้ควรโปรดในวันนั้นแต่เวลาจะรุ่งสาง และเสด็จไปโปรดในเวลาเช้าเป็นการให้ความสนพระทัยสงเคราะห์บุคคลเป็นรายๆ ซึ่งให้ผลดีในการสอนยิ่งกว่าการสอนแบบสาดๆ ไป และแม้เมื่อแสดงธรรมในที่ประชุม ก็ทรงกำหนดบุคคลที่ควรเอาพระทัยใส่พิเศษในคราวนั้นๆ ไว้ด้วย กับทั้งแสดงธรรมโดยวิธีการที่จะทำให้ทุกคนในที่ประชุมได้รับผลประโยชน์ไปอย่างเป็นที่น่าพอใจ ให้เกิดความรู้สึกแก่ทุกคนว่าพระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตน⁶

ตัวละครที่น่าสนใจในอรรถกถาชาดกที่แสดงพฤติกรรมเด่นชัด ได้แก่ พระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญบารมีซ้ำๆ กันในหลายพระชาติ โดยเฉพาะการทำทานและการออกบวช พระเทวทัต ผู้นำความเดือดร้อนมาสู่หมู่พระสงฆ์ พระโกกาลิกะ ผู้โง่เขลาและมีชื่อเสียงเรื่องวาจา พระโลสุทยาธิ ผู้อับปัญญาและมักไม่รู้กาลเทศะ พระโลสกะ ผู้มีบาปติดตัวไปทุกชาติ

⁶ พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า (กรุงเทพฯ : มุลนิธิธรรม, 2531), หน้า 54.

พระอานันท์ ผู้เป็นพระอุปัฏฐากพระบรมศาสดา และ อนาถปิณฑิกเศรษฐี คหบดีผู้ประพฤติธรรมจนเป็นแบบอย่างของฆราวาสที่ดีมาโดยตลอด ตัวละครเหล่านี้ปรากฏอยู่ในส่วนที่เป็นเรื่องสมัยพุทธกาล ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

4.2.1 การเน้นพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์

เมื่อพิจารณาข้อความในคาถา ที่กล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของพระโพธิสัตว์ในอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่องนั้น อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

1. มีคำว่า " อหิ " ในคาถาบทสุดท้ายของตัวชาดก เช่นใน **ฉัททันตชาดก** (61/370-408) คาถาสุดท้ายกล่าวว่า

อหิ โว เตน กาเลน	อโหสิ ตตถ ภิกขโว
นาคราชา ตทาโหสิ	เอว ธาเรถ ชาตกั

แปลได้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย คราวครั้งนั้นเราเป็นพญาช้างฉัททันต์ อยู่ที่สระฉัททันต์นั้น เธอทั้งหลายจงทรงจำชาดกไว้ด้วยประการฉะนี้แล (61/377)

ในเรื่อง **มหาปทุมชาดก** (60/186-202) ก็เช่นกัน คือมีข้อความกล่าวว่า " อหิ ตทาราชปุตโต เอว ธาเรถ ชาตกั " แปลว่า " พระราชบุตรในครั้งนั้น คือเราตถาคต " (60/188) หรือใน **กุณาลชาดก** (62/514-616) มีข้อความว่า " กุณาโลหิ ปุเร อาสี " แปลว่า " พญานกกุณาละในครั้งนั้นเป็นเรา " (62/535)

2. มีคำว่า " โพธิสตโต " คือพระโพธิสัตว์ในชาตินั้นๆ ได้มาเป็นพระบรมศาสดา เช่นใน **สรภังคชาดก** (61/578-631) มีข้อความว่า " สรภังโก โพธิสตโต เอว ธาเรถ ชาตกั " แปลว่า " สรภังคตาสโพธิสัตว์ ได้มาเป็นเราตถาคต " (61/588) หรือใน **พรหมนารถชาดก** (64/205-295) กล่าวว่า " มหาพुरुหมุ โพธิสตโต เอว ธาเรถ ชาตกั " แปลว่า " มหานารถพรหมโพธิสัตว์เป็นเราตถาคต " (64/229)

3. มีคำว่า " โลกนาถ " ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึงพระพุทธเจ้า ใน **มโหสถชาดก** (63/303-568) " มโหสถ โลกนาถ เอว ธาเรถ ชาตกั " แปลว่า " มโหสถบัณฑิตคือเราผู้โลกนาถ " (63/568)

การใช้คำว่า อหิ โภธิสตุโต และ โลกนาโถ ซึ่งเป็นคำเรียกแทนองค์พระบรมศาสดา น่าจะเป็นการยืนยันถึงความเป็นพุทธวจนะของชาดกข้างต้นว่า พระบรมศาสดาเป็นผู้ตรัสเล่าเรื่องนั้นด้วยพระองค์เอง หรือย่ำว่าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ในเรื่องนั้นได้กลับมาเสวยพระชาติเป็นพระบรมศาสดา เป็นผู้เล่าเรื่องและเป็นผู้ประสบเหตุการณ์ในอดีตชาติด้วยพระองค์เอง ทำให้การสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นเรื่องของความศักดิ์สิทธิ์ และเป็นแบบอย่างที่ควรยึดถือปฏิบัติ พฤติกรรมของตัวละครพระโพธิสัตว์ ที่ได้รับการกล่าวเน้นอย่างต่อเนื่องและเด่นชัดในอรรถกถาชาดก ได้แก่ การทำทานและการออกบวช

1) การทำทาน

การทำทาน เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญมาก ไม่ว่าจะเป็นการบริจาคสิ่งของนอกกาย การสละแรงงานและอวัยวะ การแสดงธรรมทานและการสละชีวิตเป็นทาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ได้ปฏิบัติมาแล้วหลายชาติ พระบรมศาสดาทรงได้หยิบยกการกระทำนี้มาเป็นแบบอย่างแก่สาวกและคนทั้งหลาย เพราะการให้ทานเป็นธรรมะข้อแรกที่จะก่อให้เกิดการต่อสู้ในจิตใจ จนสามารถเอาชนะความโลภ แล้วยอมสละบางอย่างที่มีค่าและมีประโยชน์แก่ตนเองออกไปได้ แต่พระบรมศาสดาตรัสไว้ว่า เป็นเรื่องยากมากที่จะเลิกสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ตนเคยประพฤติปฏิบัติมา เปรียบดั่งนกมูลไถตัวเล็กๆ แต่ไม่อาจทำให้เถาว์ลัยที่ผูกมัดอยู่ให้ขาดได้ แม้ว่าเถาว์ลัยนั้นจะบางและเปื่อยก็ตาม⁷

การให้ทาน จึงเป็นเรื่องที่ปฏิบัติได้ยากสำหรับปุถุชน เพราะไม่เพียงแต่จะเป็นการบำเพ็ญธรรมทางกายแล้ว ยังเป็นพื้นฐานของการละกิเลสทางใจอย่างลึกซึ้งอีกด้วย แต่สำหรับพระโพธิสัตว์แล้วพระองค์ได้ให้ทานมาหลายชาติ แม้จะถูกขู่เพียงใดก็ตาม ดังชาติที่เป็นเศรษฐีใน ขทิจังการชาดก (55/365-376)มีข้อความในปัจจุบันวัตถุว่า

ในปางก่อน เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่อุบัติขึ้น ดำรงอยู่ในญาณอันยังไม่แก่กล้า ถูกมารผู้เป็นใหญ่ในกามาวจรภพยืนอยู่ในอากาศแสดงหลุมถ่านเพลิงลึก 80 ศอก โดยกล่าวว่าถ้าท่านจักให้ทานไซ้ร้ ท่านจักไหม้ในนรกนี้ แล้วห้ามว่า ท่านอย่าได้ให้ทาน ก็ได้ยืนอยู่ในท่ามกลางฝักดอกปทุมให้ทาน นี้นำอัศจรรย์ (55/373)

⁷ ลทุกิโกปมสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่มที่ 13 ข้อ 176-178.

การยกเรื่องในชาดกมาเป็นแบบอย่างของการให้ทานนี้ ปรากฏในปัจจุบันวัตถุของชาดกเรื่องอื่นอีกหลายเรื่อง ลักษณะที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งของการยกพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์มาเป็นแบบอย่างก็คือ การเล่าถึงเหตุการณ์ย่อๆ ในเรื่อง เป็นการชี้ให้เห็นพฤติกรรมสำคัญและผลของการกระทำนั้นให้เด่นชัดก่อนที่จะเล่าเรื่องชาดกทั้งหมด ดังใน สังขชาดก (59/799-814) กล่าวถึงผลของการให้ทาน ซึ่งได้เกิดขึ้นกับพระโพธิสัตว์แล้วในชาติที่เป็นสังขพรหมณ์ ดังมีเรื่องเล่าย่อๆ ในปัจจุบันวัตถุว่า

นี่แน่ะอุบาสก การถวายเครื่องบริวารทุกอย่างของท่านโอฟารยิ่ง ท่านจงชื่นชมเถิด ครั้งก่อน เมื่อพระพุทธรูปเจ้ายังไม่เกิดขึ้น ชนทั้งหลายถวายรองเท้าคู่หนึ่งแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า เรือไปแตกในมหาสมุทร ซึ่งหาที่พึ่งมิได้ เขายังได้ที่พึ่งด้วยผลานิสงส์ที่ถวายรองเท้า ก็ตัวท่านได้ถวายเครื่องบริวารทุกอย่างแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประธาน ผลแห่งการถวายรองเท้าของท่านนั้น ทำไมจักไม่เป็นที่พึ่งเล่า (59/803)

การเล่าเรื่องย่อๆ ก่อนในลักษณะนี้ อาจช่วยให้ผู้ฟังทราบเรื่องอย่างรวดเร็วและเข้าถึงหลักธรรมได้ตรง เข้าใจง่ายและชัดเจน แม้จะเป็นผู้ได้รับการศึกษาน้อย หรือไม่มีความรู้มาก่อน ก็สามารถเข้าใจหลักธรรมในเรื่องที่จะเล่าได้นั้นได้ก่อนที่จะเล่าเรื่องยาวทั้งหมด

การให้ทานของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกนี้ ไม่เพียงแต่ให้วัตถุทานที่เป็นเพียงสิ่งของภายนอกเท่านั้น แต่ยังสามารถสละแรงกาย อวัยวะ ไปจนถึงชีวิตให้เป็นทานอีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสละแรงกายเป็นทานนั้น มักปรากฏในรูปของการช่วยเหลือผู้ที่ต่ำกว่า หรือกำลังได้รับความเดือดร้อน ขณะที่การสละอวัยวะและชีวิตจะปรากฏในเรื่องของความตั้งใจบำเพ็ญทานบารมี หรือเป็นการอธิษฐานเพื่อประโยชน์สูงสุด การสอนให้สละอวัยวะและชีวิตเป็นทานจึงมีลักษณะของอุคตมคตอยู่มาก ซึ่งมีใ้แนวทางปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป

2) การออกบวช

แม้ว่าจะมีอรรถกถาชาดกหลายเรื่อง ที่กล่าวถึงการออกบวชหรือการถือเพศพรหมจรรย์ของพระโพธิสัตว์ แต่เมื่อพิจารณาถึงคำว่า "พรหมจรรย์" แล้ว พระบรมศาสดาทรงให้

ความหมายไว้ว่า หมายถึง "ความประพฤติอันประเสริฐ"⁸ ดังนั้น การออกบวช จึงไม่น่าจะใช่หลัก คำสอนสำคัญที่พระบรมศาสดาทรงซึ่งเป็นแนวทางให้คนทั่วไปปฏิบัติแต่ทรงเห็นว่าเป็นวิถีทางละกิเลสที่ทำให้ผู้ปฏิบัติพ้นทุกข์ อย่างไรก็ตาม มิใช่เรื่องที่ปฏิบัติได้ง่าย ซึ่งต้องอาศัยความมุ่งมั่นอย่างแน่วแน่ และมีจุดมุ่งหมายชัดเจน

ในอรรถกถาชาดกกล่าวถึงการออกบวชของพระโพธิสัตว์ ซึ่งได้แสดงสาเหตุของการออกบวชไว้หลายกรณี ส่วนมากจะเกิดจากความเบื่อหน่ายในชีวิตโลกียะ(เกี่ยวกับทางโลก) และปรารถนาความสงบสุขในโลกุตตรธรรม(ธรรมอันช่วยให้พ้นโลก) การแสดงพฤติกรรมที่ออกบวชในหลายพระชาติของพระโพธิสัตว์ จึงน่าจะเป็นการกล่าวถึงเรื่องของการสั่งสมบารมี เพื่อนำไปสู่การตั้งพระทัยอย่างแน่วแน่ ที่จะทรงละทิ้งราชสมบัติและความสุขแบบโลกียะไปแสวงหาโลกุตตรธรรมในพระชาติสุดท้ายที่เป็นพระบรมศาสดามากกว่าความมุ่งมั่นที่จะให้ยึดถือเป็นแบบอย่างของการออกบวช

แม้กระนั้น ชีวิตบรรพชิตของพระโพธิสัตว์ก็มักถูกกิเลสทำทลายอยู่เสมอ พระบรมศาสดาจึงทรงนำเรื่องราวในชาดก ซึ่งแสดงถึงความยากที่จะเอาชนะกิเลสได้ ตั้งแต่เรื่องความปรารถนาในสิ่งเล็กน้อย เช่น กลิ่นหอมของดอกไม้ในเรื่อง อุปลิงฆมุปลชาดก (59/180-186) หรือ การติดในรสของผลมะม่วงในเรื่อง กิงฉันทชาดก (61/295-318) ไปจนถึงการปลงสังขารทั้งของตนเองและผู้เป็นที่รัก

การแสดงชาดกเกี่ยวกับการออกบวชจึงเป็นการสอนสาวกผู้บวชโดยตรง ทั้งเนื้อหาหลักธรรมและแนวประพฤติปฏิบัติ ขณะเดียวกันก็สอนฆราวาสถึงความร้ายกาจของกิเลส ที่มีอาจดับได้ง่าย แม้จะดำเนินชีวิตเป็นนักบวชที่สละแล้วซึ่งกิเลสก็ตาม อีกประการหนึ่งเพื่อให้คนทั่วไปที่ยังมีกิเลสเกิดกำลังใจและไม่ย่อท้อต่อการทำความดี เพราะแม้แต่พระโพธิสัตว์ บางครั้งก็ยังพ่ายแพ้ต่ออุปสรรคเช่นกัน

การยกพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์มาเป็นแบบอย่างในการสอนนั้น นับว่าเป็นอุบายที่น่าสนใจยิ่ง เพราะเป็นการแสดงธรรมจากการยกความประพฤติของผู้แสดงมาเป็นแบบอย่างเอง ดังที่พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต)⁹ ได้กล่าวถึง พระวิสุทธิคุณของพระบรมศาสดาว่า ทรงมี

⁸ พระมหาโกย แก้วพร, "พรหมจรรย์ในพระไตรปิฎก," (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539), หน้า 73.

⁹ พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, หน้า 19.

ความบริสุทธิ์ประการหนึ่งคือ ทรงทำได้อย่างที่สอน คือสอนเขาอย่างไร พระองค์เองก็ทรงประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นด้วย อย่างพุทธพจน์ที่ว่า “ตถาคตพุดอย่างใดทำอย่างนั้น” จึงเป็นตัวอย่างที่ดี และให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของสาระคำสอน

4.2.2 การเน้นพฤติกรรมของพระเทวทัต

พระเทวทัตผู้เป็นสาวกองค์หนึ่งของพระบรมศาสดา เป็นผู้ที่ได้รับสมญาว่าเป็นภิกษุที่มักก่อเรื่องยุ่งยากให้แก่พระบรมศาสดาและหมู่คณะอยู่เสมอ ซึ่งจะเห็นได้จากการมีบทบาทสำคัญให้พระบรมศาสดาต้องบัญญัติสิกขาบทเป็นพระวินัยอยู่หลายข้อ¹⁰ ด้วยความเป็นบุคคลที่มีตัวตนจริง พระเทวทัตจึงมีบทบาทในเรื่องปัจจุบันวัตถุ ดังมีข้อความกล่าวอ้างในเรื่อง **ลักษณะชาดก (55/228-232)** ว่า

เรื่องของพระเทวทัต ตอนวางนายขมังธนูให้ฆ่าพระบรมศาสดา
 จักมีแจ้งใน กัณฑาลชาดก (จันทกุมารชาดก) ตอนปล่อยช้างธนบาล
 ให้แทงพระบรมศาสดาจักมีแจ้งใน จุลลหังสชาดก ตอนถูกรรณีสือบจัก
 มีแจ้งใน สมุททพานิชาดกในพารสนิบาต (55/228)

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า การกระทำของพระเทวทัตที่วางแผนฆ่าพระบรมศาสดานั้น เป็นที่รู้กันดีในสมัยพุทธกาล นอกจากนี้ ยังมีเรื่องการกลิ้งก้อนศิลาทำร้ายพระบรมศาสดาจนเป็นห้อพระโลหิต และการทำให้พระสงฆ์แตกกันอีกด้วย

การกระทำบาปครั้งแล้วครั้งเล่าของพระเทวทัต ย่อมทำให้คนทั้งหลายเกิดความสนใจใคร่รู้และติดตามการรับผลกรรมนั้นของพระเทวทัต พระบรมศาสดาจึงทรงแสดงผลของการกระทำของพระเทวทัตในชาติก่อนๆ เพื่อเป็นอุทาหรณ์ของการประพฤติชั่ว และไม่ควรยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติ ซึ่งจากพฤติกรรมของพระเทวทัตที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกอาจจำแนกออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) การมุ่งทำร้ายพระโพธิสัตว์ และ 2) การมีพฤติกรรมที่ไม่น่าคบเป็นมิตร

1) การมุ่งทำร้ายพระโพธิสัตว์

แม้ว่าพระเทวทัต จะเป็นผู้มีชาติกำเนิดสูงในตระกูลเดียวกันกับพระนางพิมพา

¹⁰ ดูเพิ่มเติมใน สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2524).

ยโสธรา แต่ด้วยเพราะกรรมที่ติดตัวมาในอดีตชาติ ทำให้พระองค์มีมิชฌาทิฏฐิ และไม่อาจกลับตัวแก้ไขให้เป็นคนดีได้เลยตราบถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ในอรรถกถาชาดกมักให้ตัวละครชายที่มีบทบาทเป็นตัวร้าย กลับชาติมาเกิดเป็นพระเทวทัตเป็นชาติสุดท้าย ส่วนตัวละครร้ายฝ่ายหญิงก็มักจะมาเกิดเป็นนางจิณฺจมาณวิกา ผู้เป็นสาวกของพระเทวทัต ในหลายชาติที่ผ่านมา พระเทวทัตและนางจิณฺจมาณวิกาเกิดเป็นคนและสัตว์ต่างๆ ที่มุ่งเอาชีวิตของพระโพธิสัตว์ เช่น เป็นจระเข้ มุ่งจะฆ่าวานรเพื่อเอาหัวใจไปให้นางจระเข้กินใน วานรินทชาดก (56/95-99) และ สูงสูมารชาดก (57/310-313) เป็นวานรจำฝูงคิดฆ่าลูกวานร เพราะกลัวว่าจะมาเป็นจำฝูงแทนตนใน ตโยธรมชาดก (56/100-104) เป็นนายพรานล่ากวางใน กรุงคมิชชาดก (57/300-303) เป็นพรานเลี้ยงช้างใน สีลวนาคชาดก (56/182-188) เป็นทูลกระหม่อม คัดฆ่าพระอาจารย์ใน สัจจกิริชาดก (56/189-198) เป็นพระราชาที่มีความริษยาช้างเผือก จึงคิดฆ่าช้างใน ทุมเมธชาดก (56/469-474) และเป็นพระราชาที่คิดฆ่าสามีเพื่อแย่งเอาภรรยาใน มณีโจรชาดก (57/239-245)

การที่พระเทวทัตมุ่งทำร้ายพระโพธิสัตว์มาหลายชาติแล้วนั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงการสั่งสมบาปของพระเทวทัต ซึ่งได้จบชีวิตลงด้วยการถูกธรณีสูบ พร้อมสาวกอีก 500 คน ครั้นเมื่อสำนึกผิดได้ และคิดจะไปขอขมาต่อพระบรมศาสดา แต่พระเทวทัตก็ไม่มีโอกาสที่จะทำอย่างนั้น ดังที่ปรากฏรายละเอียดในปัจจุบันวัตถุของเรื่อง สมุททวาณิชชาดก (60/130-143) และอีกประการหนึ่ง เรื่องราวการมุ่งทำร้ายของพระเทวทัตยังแสดงให้เห็นว่า ไม่อาจปิดกั้นการกระทำ ความดีหรือการบำเพ็ญบารมีของพระบรมศาสดาได้เลย ไม่ว่าในพระชาติใดๆ ทั้งนี้ เพื่อยกย่องธรรมว่าย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม อันเป็นหัวใจของหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา และผู้คิดทำร้ายผู้อื่นด้วยการทำบาปทั้งกายกรรม วาจากรรมและมโนกรรมอย่างพระเทวทัตนี้ แม้เมื่อสำนึกในบาปของตนแล้ว แต่ก็ไม่มีโอกาสได้ทำความดีอีก

2) การมีพฤติกรรมที่ไม่น่าคบเป็นมิตร

บุคคลอย่างพระเทวทัตนี้ นับว่าเป็นอันตรายต่อทุกสิ่งทุกอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะทำให้ญาติได้รับความทุกข์ยากดังใน ลักษณะชาดก (55/228-232) ที่พาฝูงเนื้อ 500 ไปเป็นเหยื่อ การไล่ล่าของมนุษย์ พระเทวทัตยังเป็นผู้มีนิสัยยกลักลอบในชาติก่อนๆ จึงมักถูกกำหนดให้เป็นสุนัขจิ้งจอก ดังใน สีคาลชาดก (56/427-430) และ ชัมพูชาทกชาดก (58/337-340) ชอบพูดเท็จ จนได้รับความทุกข์ทรมาน อย่างสาหัสใน กั๊กการุชาดก (58/555-562) ชอบเลียนแบบพระบรมศาสดา ดังใน วีรกชาดก (57/292-295) เป็นช่างเกรใจร้ายใน ลมุกกิกชาดก (58/757-764) เป็นศิษย์ออกตัญญูใน คุดติลชาดก (57/484-497) เป็นหมอแก่ที่โลภวางแผนให้ลูกเด็กใน สาลิยชาดก (58/826-829) เป็นคนประทุษร้ายมิตรใน นิโครธชาดก (59/851-864) และเป็นผู้ที่ฟังห่างไกลไม่

ควรคบหาใกล้ชิด เพราะจะทำให้ของดีกลายเป็นของไม่ดีตามไปด้วย ดังเช่น คิริทัตคนเลี้ยงม้าที่มีขาพิการ ทำให้ม้าเดินขาเกผลกตามไปด้วยใน คิริทัตชวดก (57/192-195) หรือเป็นโจรที่ดูร้าย ทำให้ช่างทรงที่ได้ฟังโจรสनทนาพลอยดูร้ายไปด้วยใน มหิลามุขชวดก (55/299-303) และเป็นสัตติคุมพสุวโปดกที่มีนิสัยกักขฬะ ดูร้ายเมื่อได้รับการเลี้ยงดูจากพวกโจรใน สัตติคุมพชวดก (61/127-143)

พฤติกรรมที่ไม่น่าคบของพระเทวทัตนี้ เป็นที่ทราบกันทั่วไปในสมัยพุทธกาล และพระเทวทัตยังมีความปรารถนาจะเป็นศาสดาแทนพระพุทธเจ้า ดังที่ได้ไปกราบทูลขอปกครองคณะสงฆ์แทนพระบรมศาสดา และเมื่อได้รับการปฏิเสธถึง 3 ครั้ง จึงได้ทำสังฆเภท คือ ยุให้พระสงฆ์แตกกัน ความมิจฉาภิภูริฐิของพระเทวทัตได้ทำให้คิดวางแผนปลงพระชนม์พระบรมศาสดา และนำชีวิตของพระเทวทัตไปสู่ความหายนะในที่สุด

เมื่อพิจารณาบทบาทและฐานะตัวละครผู้ร้ายในอรรถกถาชวดก มักจะพบว่า ตัวละครชายที่เป็นผู้ร้าย ส่วนใหญ่กลับชาติมาเกิดเป็นพระเทวทัต พฤติกรรมของพระเทวทัตจึงถูกนำมาเป็นตัวอย่างไม่ควรยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ ในขณะเดียวกัน ชาดกก็มุ่งให้ความสำคัญไปที่ผลกระทบจากการกระทำของตัวละครนี้ ทำให้เห็นคุณธรรมจากตัวละครฝ่ายร้าย ซึ่งมักนำความหายนะมาสู่ตนเองและวงศ์ตระกูล

การกระทำของตัวละครฝ่ายร้ายนี้ได้กลายเป็น "สูตรสำเร็จ" ในการดัดแปลงนิทานทั่วไปให้เป็นนิทานชวดก ซึ่งจะมีตัวละครเอกผู้ร้ายในเรื่องเป็นพระเทวทัตเสมอ เช่นใน เวสสันดรชวดก (64/484-814) ตัวละครชุกจัดว่าเป็นตัวละครฝ่ายร้าย กล่าวคือ มีบทบาททำให้ตัวละครเอกคือพระเวสสันดรมีโอกาสสร้างบารมีได้เต็มที่ โดยเฉพาะตอนที่ชุกไปขอสองพระกุมาร เมื่อพระเวสสันดรหลังน้ำยากให้เป็นทานแล้วก็ได้เขียนตีพระกุมารต่อหน้าพระพักตร์ พระเวสสันดรทรงพร่ำรำพันด้วยความสงสารสองพระกุมารว่า

...ชุกตีลูกๆ ผู้ไม่ประทุษร้ายต่อหน้าเรา แกร่งไม่อดสูแก่ใจบ้าง
 เลยนอ แกเป็นอลัชชีแท้ ใครที่มีความอดสูแก่ใจ จักกล้าตีหาสีหรือคนใช้
 อื่นของเราที่สละให้แล้วได้ ชุกแกดำตีลูกๆ ที่รักของเราทั้งเห็นต่อตาจุดคน
 หาปลาตีปลาที่ติดอยู่ในปากแห (64/730)

เมื่อพระองค์พร่ำพรรณนาก็เกิดอารมณ์โกรธขึ้น จนไม่อาจสะกดกลั้นอารมณ์
 ได้พระองค์จึงฉวยคันพระแสงศร ดังที่พรรณนาว่า

เราจะถือคันพระแสงศร เหน็บพระแสงขรรค์ไว้เบื้องซ้าย นำลูกทั้งสอง
ของเรากลับมา เพราะการที่ลูกทั้งสองถูกเขียนดีนำมาซึ่งความทุกข์ แต่ลูก
ทั้งสองฟังลำบากยากเข็ญนั้น ไม่ใช่ฐานะ ก็ใครเล่ารู้ธรรมของสัตบุรุษ
บำเพ็ญทานแล้วจะเดือดร้อนภายหลัง (64/731)

แต่แล้วพระเวสสันดรก็ทรงดำริได้ว่า พระโพธิสัตว์ทั้งปวงย่อมทรงบริจาคมหาทานมา
แล้วก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงละความโกรธลงได้ ตัวละครร้ายอย่างชุกข์จึงมี
บทบาทสำคัญในการเปิดโอกาสให้ตัวละครเอกได้บำเพ็ญคุณธรรมขั้นสูงขึ้นไปอีก ดังในอรรถกถา
พรรณนาถึงการถูกคิดขึ้นได้ของพระเวสสันดรว่า

...แน่ะ เวสสันดรเป็นอย่างไร ท่านไม่รู้ว่าความที่บุตรและบุตรที่ให้เพื่อ
เป็นทาสทาสีแก่ชนเหล่าอื่นจะนำมาซึ่งความทุกข์ดอกหรือ เราจักตามไป
ฆ่าชุกข์ด้วยเหตุไรเล่า... ขึ้นชื่อว่าบริจาคทานแล้วตามเดือดร้อนภายหลัง
หาสมควรแก่เราไม่ ทรงตัดพ้อพระองค์เองอย่างนี้แล้ว ทรงอธิษฐาน
สมาทานศีลโดยมโนสิการว่า ถ้าชุกข์ฆ่าลูกทั้งสองของเรา จำเดิมแต่เวลาที่
เราบริจาคแล้วเราจะไม่กังวลอะไรๆ ทรงอธิษฐานมั่นฉะนี้แล้ว เสด็จออก
จากบรรณศาลา ประทับนั่ง ณ แผ่นศิลาแทบทวารบรรณศาลาดุจปฏิมา
ทองคำฉะนั้น (64/732)

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทของตัวละครร้ายนี้แล้ว จะเห็นว่าในบางเรื่อง กล่าวถึงคน
อกตัญญู ไม่รู้จักบุญคุณผู้ที่ให้ความช่วยเหลือ ก็สามารถนำมาดัดแปลงให้เป็นเรื่องของพระ
เทวทัตที่อกตัญญูต่อพระบรมศาสดาได้โดยไม่ยาก หรือในวรรณคดีท้องถิ่นอีสานเรื่องพระราม
ชาดก¹¹ ก็ให้พญาราพณาสุวรรณผู้เป็นศัตรูกับพระรามซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์ มาเกิดเป็นพระเทวทัต
เป็นต้น

¹¹ พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) และหลวงศรีอมรญาณ, พระรามชาดก ฉบับ
ถอดความบรรยายจากหนังสือเทศน์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของอำมาตย์โท หลวงศรี
อมรญาณ (ชัยศรี ศรีอมร) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 19 มีนาคม, 2507), หน้า 102.

4.2.3 การเน้นพฤติกรรมของพระโกกาลิกะ

พระโกกาลิกะ เป็นสาวกรูปหนึ่งที่มีก่อบัญญาให้แก่หมู่สงฆ์ และเมื่อพระเทวทัตได้ทำสังฆเภท พระโกกาลิกะก็ไปเป็นสาวกของพระเทวทัต การคบคนพาลเป็นมิตรจึงมักเป็นหัวข้อหลักธรรมที่พระบรมศาสดาทรงยกเรื่องของพระโกกาลิกะมาเป็นอุทาหรณ์เสมอ ดังในเรื่อง **ขัมพูชาทกชาดก** (58/337-340) กล่าวถึงการคบหาสมาคมระหว่าง กากับสุนัขจิงจอก ต่างสรรเสริญความดีของกันและกัน พระโกกาลิกะจึงเป็นตัวอย่างของผู้คบคนพาล ซึ่งก็มีนิสัยพาลด้วยเช่นกัน ดังนั้น เมื่อนำเรื่องของพระโกกาลิกะมาเป็นอุทาหรณ์ประกอบการสอนหลักธรรมแล้ว อาจจำแนกพฤติกรรมของพระโกกาลิกะออกเป็น 2 ลักษณะคือ 1) เป็นผู้มิถุมิหลังต่ำกว่าเพื่อนพ้องเสมอ และ 2) เป็นผู้ไม่รู้จักพูดให้เหมาะกับกาลเทศะ

1) การเป็นผู้มิถุมิหลังต่ำกว่าเพื่อนพ้องเสมอ

การสอนด้วยการแสดงภูมิหลังที่ต่ำกว่าของพระโกกาลิกะ น่าจะมีผลให้ที่ประชุมสงฆ์พิจารณาการกระทำของภิกษุรูปนี้ว่าไม่สมควรคบหาเป็นมิตร แม้แต่พระอัครสาวกก็ไม่อาจร่วมเดินทางด้วย ดังมีเรื่องปัจจุบันใน **พัคคมชาดก** (58/167-173) ส่วนเรื่องในอดีตนั้น พระโกกาลิกะเกิดเป็นรุกขเทวดาที่โง่เขลา และไม่อาจอยู่ในป่าเดียวกันกับรุกขเทวดาที่ฉลาดได้

ในอรรถกถาชาดกยังได้กล่าวถึงการมีชาติพันธุ์ที่ต่ำกว่าพวกพ้องในชาติก่อนๆ ของพระโกกาลิกะอีกด้วย เช่นใน **ทัทธรชาดก** (58/400-405) และ **สีหโกฏฐกชาดก** (57/213-215) พระโกกาลิกะเกิดเป็นลูกผสมระหว่างราชสีห์กับสุนัขจิงจอก ซึ่งมีรูปร่างภายนอกเป็นราชสีห์ แต่เมื่อเปล่งเสียงกลับเป็นเสียงของสุนัขจิงจอก เช่นเดียวกับในเรื่อง **สีหจัมมชาดก** (57/216-218) ที่เป็นสัตว์ถูกล้อมด้วยหนังราชสีห์ แต่เมื่อเปล่งเสียงจึงรู้ว่าแท้จริงแล้วคือลา

การแสดงให้เห็นภูมิหลังที่ต่ำกว่าของพระโกกาลิกะอาจเป็นการอธิบายการกระทำของภิกษุรูปนี้ว่าไม่เหมาะสมที่จะเป็นสาวกของพระบรมศาสดาก็เป็นได้ เพราะเมื่อพระโกกาลิกะจะไปเป็นสาวกของพระเทวทัต ก็ไม่มีพระภิกษุรูปใดระงับยับยั้งและมิได้รับการแนะนำสั่งสอน

อีกประการหนึ่ง พระโกกาลิกะยังเป็นตัวอย่างของผู้ที่มีได้มีวรรณะต่ำกว่าสาวกผู้อื่น แต่เป็นเพราะด้อยในศีลและธรรม ประกอบกับมีนิสัยไม่น่าคบและไม่มีปัญญาแยกแยะความดีความชั่ว ทำให้พระโกกาลิกะมีฐานะในสังคมต่ำกว่าพระรูปอื่นอย่างเห็นได้ชัด กล่าวได้ว่าในพุทธศาสนานั้น ให้ความสำคัญกับการวางตนได้อย่างเหมาะสมแก่ฐานะ และการยอมรับของคนทั่วไปในสังคม ก็คือการมีปัญญาแยกแยะความถูกผิดได้ และการมีวัตรปฏิบัติที่เรียบร้อย มิใช่การมีชั้นวรรณะติดตัวมาเป็นชาติกำเนิดดังที่คนในสังคมอินเดียยึดถืออยู่ในเวลานั้น

2) การเป็นผู้ไม่รู้จักพูดให้เหมาะกับกาลเทศะ

การสอนเรื่องของการไม่รู้จักพูดให้เหมาะกับกาลเทศะ โดยยกตัวอย่างจากพฤติกรรมของพระโกกาลิกะมาแสดงนี้ อาจเป็นเพราะมีเรื่องในสมัยพุทธกาลว่าพระรูปนี้ด่าว่าพระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร แม้พระบรมศาสดาจะทรงห้ามปรามถึง 3 ครั้งก็ไม่เชื่อฟัง จึงเกิดแผลพุพองทั้งตัวและเมื่อตายก็ตกในปทุมนรก พระโกกาลิกะเป็นผู้เสวยทุกข์เวทนาเพราะปากมาแล้วและเป็นอุทาหรณ์ให้รู้จักระมัดระวังเรื่องการพูดจาของคนในสังคมมาทุกยุคทุกสมัย

เมื่อมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับโทษของการพูด ก็มักจะนำมาโยงเข้ากับเรื่องของพระโกกาลิกะเสมอ ดังเช่นเรื่องของพราหมณ์ที่มีเขี้ยวอกและมีตาเหลืองคนหนึ่ง คิดวางแผนจะฆ่าผู้รักของภรรยา แต่ตนเองกลับถูกจับไปฆ่าเพราะการไม่ระมัดระวังคำพูดของตนใน ตักกการิชชาดก (60/293-312)

ชาดกเรื่องนี้ นอกจากจะเน้นแสดงพฤติกรรมการไม่ระวังคำพูดของพระโกกาลิกะแล้ว ยังมีความน่าสนใจเกี่ยวกับวิธีการนำเสนอเรื่องอีกด้วย กล่าวคือมีลักษณะเป็นนิทานอุทาหรณ์แทรกอยู่ในเรื่อง นิทานอุทาหรณ์ขนาดสั้นๆ ที่แทรกเข้ามาในโครงเรื่องใหญ่นั้น ล้วนสอนเรื่องของการไม่ระมัดระวังคำพูดทั้งสิ้น ซึ่งประกอบด้วยนิทานย่อยๆ 5 เรื่อง บางเรื่องมีความพ้องกับนิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต¹² เช่นเรื่องแพะกระโดดส่งเสียงด้วยความดีใจจนมีดตกลงมาทำให้ตนถูกฆ่าตายด้วยมีดเล่มนั้น นิทานเรื่องย่อยเหล่านี้ อาจจะเป็นนิทานพื้นบ้านที่รู้จักกันทั่วไปในสังคมเวลานั้น แล้วนำมาเล่าแทรกอยู่ในชาดก แสดงโทษของการไม่ระมัดระวังวาจา จนนำความหายนะมาสู่ตนในที่สุด

นอกจากนี้ ยังมีเรื่อง โภกาลิกชาดก (58/588-592) พระโกกาลิกะเกิดเป็นลูกนกคูเหว่า เมื่อแม่กาเอาอาหารมาป้อนเพราะเข้าใจว่าเป็นลูกตน ลูกนกก็ส่งเสียงร้องในเวลาไม่สมควร จึงถูกแม่กาจิกตาย ใน กัจฉปชาดก (57/156-160) เกิดเป็นเต่า ที่ส่งเสียงพูดในเวลาที่ถูกหงส์กำลังบินพาเที่ยวชม เต่าจึงตกลงมาตายเพราะปากของตน และเรื่อง ดิตติรชาดก (55/350-354)เป็นดาบสผอมปากกล้า คอยบอกให้เขาฟันตรงนั้นตรงนี้ ตนจึงถูกเขาเอามีดฟันจนตาย

เมื่อพิจารณาถึงกลวิธีการสร้างเรื่องซึ่งเน้นที่พฤติกรรมของพระโกกาลิกะแล้ว จะเห็นว่า เมื่อมีนิทานเรื่องใดที่แสดงถึงผลของการไม่ระมัดระวังคำพูด หรือพูดไม่เหมาะสมกับกาลเทศะแล้ว ก็มักจะยกให้เป็นเรื่องของพระโกกาลิกะเสมอ และเมื่อพิจารณาชื่อเรื่อง โภกาลิกชาดก แล้ว อาจสันนิษฐานได้ว่า ชาดกเรื่องนี้ ตั้งชื่อล้อกันระหว่างชื่อของ พระโกกาลิกะ ซึ่งเป็นตัวเอกของ

¹² ดูรายละเอียดใน กุสุมา รัชชมนี, นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต, หน้า 7.

เรื่อง กับ นักดูเหว่า หรือเรียกว่า **นกโกกิลลา** ซึ่งเป็นนกที่มีเสียงไพเราะ แต่ร้องโดยไม่รู้จักกาลที่เหมาะสม ซาดกที่กล่าวถึงพฤติกรรมของพระโกกาลีกะจึงชวนให้จดจำง่ายและนำไปเล่าสืบต่อกันเพื่อสอนให้รู้จักระมัดระวังคำพูดมิให้เหมือนกับพระโกกาลีกะดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

4.2.4 การเน้นพฤติกรรมของพระโลลุทายี

พระอุทายี ผู้เป็นสาวกของพระบรมศาสดานั้น มี 2 องค์ องค์หนึ่งมีผิวคล้ำ จึงเรียกกันว่าพระกาฬุทายี ส่วนอีกองค์หนึ่งมีนิสัยชอบก่อความวุ่นวายให้แก่หมู่สงฆ์ จึงเรียกกันว่าพระโลลุทายี แปลว่าพระอุทายีผู้เลอะเทอะ พระรูปนี้เองที่ในอรรถกถาซาดกได้เน้นพฤติกรรม เพื่อมิให้ผู้ฟังธรรมยึดถือเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ

พระโลลุทายี เป็นผู้อับปัญญาแต่มักโอ้อวดว่ามีปัญญา จึงแสดงวาทะที่ไม่รู้กาล ใน **นังคสิสซาดก** (56/475-479) เรื่องของพระโลลุทายีกลายเป็นหัวข้อปรารภในที่ประชุมสงฆ์ว่าเป็นผู้กล่าวธรรมโดยมิรู้ข้อควรและไม่ควร เมื่อพระบรมศาสดาทรงทราบจึงตรัสว่า ในอดีตพระรูปนี้ก็แสดงควมมีไหวพริบช้า และเป็นผู้ไม่มีปัญญาจนไม่อาจสอนได้

พระโลลุทายี ยังเป็นผู้มีนิสัยชอบโอ้อวดความรู้ของตน ทั้งๆ ที่ตนไม่มีความรู้ จึงได้แต่เคี้ยวปากงับๆ แสดงภูมิปัญญาของตน ดังในเรื่อง **ปาทัณฺฑชลิซาดก** (57/510-513) นอกจากนี้ ยังชอบโอ้อวดว่าตนเป็นผู้มีความรู้จนนำความหายนะมาสู่ตนเองอีกด้วย ดังเมื่อครั้งที่พระโลลุทายีเกิดเป็นอำมาตย์โง่ พระราชารับสั่งให้ตีราคาของ ใน **ตันฑุลนาฬิซาดก** (55/197-201)

การเสนอพฤติกรรมของพระโลลุทายีในอดีตชาติให้แก่ที่ประชุมสงฆ์ได้รับทราบทั่วกันนั้น อาจเป็นเพียงการผ่อนคลายความรำคาญของหมู่สงฆ์ เพราะอย่างน้อยผู้มีพฤติกรรมเช่นนี้ก็ไม่ได้เป็นภัยต่อผู้อื่นเท่าใด เพียงแต่ทำความรำคาญให้ที่ประชุม และอาจก่อให้เกิดความวุ่นวายขึ้นเล็กน้อยเท่านั้น แต่เมื่อพิจารณาความประพฤติของพระโลลุทายีที่ปรากฏในพระวินัยแล้ว พบว่าพระรูปนี้มีบทบาทในการให้พระบรมศาสดาทรงสิกขาบทกำหนดความประพฤติของสงฆ์อยู่หลายข้อโดยเฉพาะเรื่องการปฏิบัติต่อสตรีเพศ การไม่อยู่ในที่ลับตาสองต่อสอง และการไม่ถูกเนื้อต้องตัวสตรีเพศ แต่เรื่องราวเหล่านี้ ไม่ปรากฏในอรรถกถาซาดก¹³ จึงขอกล่าวแต่เฉพาะเรื่องของความไม่มีปัญญาซึ่งทำให้กลายเป็นผู้ไม่รู้จักกาลเทศะ และเป็นผู้ไม่รู้จักความเหมาะสมในการปฏิบัติตนต่อชนหมู่มากของพระโลลุทายีเท่านั้น

¹³ อยู่ในหมวดพระวินัย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน**.

บทบาทของพระโลสุทหายี ได้ช่วยเตือนใจให้ผู้ฟังธรรมตระหนักว่า ในสังคมหนึ่งๆ นั้น ย่อมมีคนลักษณะนี้ปะปนอยู่ การดำเนินชีวิตร่วมกันจึงต้องให้อภัยและใช้ความอดทนสูงในการ ร่วมงาน อีกทั้งควรปฏิบัติด้วยความเมตตาตออบ ดังที่พระโพธิสัตว์ทรงเคยให้ออกาสและแสดง ความเมตตาแก่พระโลสุทหายีมาแล้วในอดีต

4.2.5 การเน้นพฤติกรรมของพระโลสุทกะ

พระโลสุทกะ เป็นพระผู้มีลาภ(อาหาร)น้อยตั้งแต่เกิด ทั้งนี้เพราะผลกรรมที่ท่านได้ทำไว้ในชาติก่อนติดตตามไปทุกชาติ กรรมที่ท่านได้กระทำไว้แล้วนี้ ได้มาส่งผลจนหมดก่อนที่ท่านจะ บรรลุเป็นพระอรหันต์ในชาติสุดท้าย

ใน โลสุทชาดก (56/1-15) ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตที่ทุกข์ยากของพระโลสุทกะ ซึ่งเป็นผลมาจากการเบียดบังอาหารของพระอรหันต์ในชาติก่อน ครั้งหนึ่งพระโลสุทกะเกิดเป็น มิตวินทุกะ ผู้มีแต่ความโลภ ปราารถนาแม้กัจกร ซึ่งเป็นที่มาของสุภาษิตว่า "เห็นกัจกรเป็นดอก บัว" ใน มิตตวินทชาดก (56/280-282) และ มิตตวินทชาดก (58/836-840)

การแสดงให้เห็นผลกรรมที่พระโลสุทกะได้ทำไว้ในชาติก่อน เป็นวิธีการสอนเรื่อง การสั่งสมบุญและกรรมได้เป็นอย่างดีเป็นระบบมากที่สุด กล่าวคือมีการอธิบายถึงการเกิดกรรมว่าเริ่ม จากมโนกรรมที่คิดอิจฉาและวางแผนจะให้พระอรหันต์ผู้เป็นอาคันตุกะไปอยู่ที่อื่น จากมโนกรรมที่ แรงกล้ามากขึ้นจนถึงกายกรรม คือการแอบเอาข้าวที่เศรษฐีฝากมาถวายพระอรหันต์ไปฝังไว้ใน กองดินที่กำลังติดไฟเพื่อเป็นการปกปิดการกระทำนี้ แม้ไม่มีผู้ใดพบเห็นแต่พระโลสุทกะก็ยังคงรับ ผลของการกระทำครั้งนี้อยู่ดี ชาดกเรื่องนี้ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ผลกรรมที่ผู้กระทำต้องได้รับนั้น ยังต้องคำนึงว่าได้ก่อไว้กับผู้ใดอีกด้วย ดังที่พระโลสุทกะได้ก่อกรรมไว้กับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทรง ศีลบริสุทธิ์ พระโลสุทกะจึงต้องชดใช้กรรมด้วยโทษที่หนักกว่าการกระทำกับคนธรรมดา อีกประการ หนึ่ง เมื่อผลของกรรมได้ปรากฏต่อหมู่พระสงฆ์แล้วว่า การเบียดบังอาหารของพระอรหันต์เป็น พฤติกรรมที่ไม่ควรกระทำ หรือไม่ควรให้เกิดขึ้นอย่างยิ่งในหมู่ผู้ละแล้วซึ่งกิเลส ชาดกเรื่องนี้ มุ่ง แสดงให้เห็นโทษหนักที่พระโลสุทกะได้รับเพื่อให้เกิดหิริและโอตตปปะ คือ ความละอายและเกรงกลัว ที่จะกระทำบาป การสอนด้วยตัวอย่างที่เห็นจริงเช่นนี้ ทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจอย่าง ถ่องแท้และกระจ่างแจ้งในหลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา โดยเฉพาะเรื่องกรรม ดังที่พระ โลสุทกะได้รับมาแล้วหลายร้อยชาติ

4.2.6 การเน้นพฤติกรรมของพระอานนท์

พระอานนท์ เป็นพระอนุชาของพระพุทธเจ้า และเป็นผู้ที่สงฆ์เลือกให้ทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัชฌาย์ คือผู้รับใช้ใกล้ชิดพระพุทธรูป พระองค์ทรงจำพุทธวจนะไว้ได้มาก และมีบทบาทสำคัญในการรวบรวมพระไตรปิฎก

ในอรรถกถาชาดกกล่าวถึงความช่วยเหลือของพระอานนท์ที่มีต่อพระพุทธเจ้า ซึ่งในชาติก่อนๆ ก็เคยได้ให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์มาแล้ว และได้รับการตอบแทนคุณจากพระโพธิสัตว์ นอกจากนี้ยังเน้นถึงการแสดงปัญญาของพระอานนท์ ซึ่งได้ใช้ปัญญาแก้ไขปัญญา และช่วยเหลือพระโพธิสัตว์มาแล้ว การเน้นพฤติกรรมของพระอานนท์จึงจำแนกออกได้เป็น

1) การให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ 2) การแสดงปัญญาของพระอานนท์

1) การให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์

การเน้นพฤติกรรมการช่วยเหลือของพระอานนท์ ที่เด่นชัดปรากฏในเรื่องการยอมสละชีวิตแก่ผู้เป็นนาย ใน จุลลหังสชาดก (62/324-373) พระอานนท์เกิดเป็นสุนัขเสนาบดี ที่ยอมสละชีวิตแทนพระยาหงส์ท้าวธรรมรัฐ และใน โรหณมิตชาดก (61/86-108) พระอานนท์เกิดเป็นจิตมฤคยอมตายแทนผู้เป็นพระยามฤค ในทั้งสองเรื่องนี้ พระอานนท์มิได้ตายแทนพระโพธิสัตว์จริงๆ เพียงแต่แสดงความปรารถนาจะปกป้องพระโพธิสัตว์มิให้ถูกนายพรานฆ่า และด้วยปัญญาของพระอานนท์ที่ได้เจรจาอ่อนวอนจนนายพรานเลื่อมใส ปลอ่ยพระโพธิสัตว์และบริวารไป

บางครั้งพระอานนท์ในอดีตชาติ ได้ให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์แม้ไม่รู้จักกันก็ตาม และยังได้รับผลตอบแทนความดีนั้นอย่างคุ้มค่าอีกด้วย ใน มหาอัสนาโรหชาดก (58/383-392) พระอานนท์เกิดเป็นบุรุษชาวบ้านได้ช่วยเหลือ พระราชาโพธิสัตว์ที่ทรงพ่ายแพ้ต่อข้าศึก และเมื่อพระราชาเสด็จกลับนครก็ได้ทรงอุปถัมภ์ทั้งครอบครัวเป็นการตอบแทน ใน ชุณหชาดก (60/12-22) ก็เช่นกัน

พฤติกรรมของพระอานนท์ยังได้รับการเน้นย้ำในเรื่องของความกตัญญูอีกด้วย ดังใน ปลาสชาดก (58/419-425) เรื่องนี้แสดงลักษณะนิสัยของพระอานนท์ในชาติก่อนที่มีความเพียรหมั่นกระทำความดีอย่างต่อเนื่อง และมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เมื่อครั้งที่เกิดเป็นพราหมณ์เข็ญใจ และได้ทรัพย์ตอบแทนความดีนั้น จึงอยู่อย่างสุขสบายในบ้านปลายชีวิต

พฤติกรรมของพระอานนท์เป็นตัวอย่างของบุคคลที่มีความเพียร กระทำความดีมาตลอด ซึ่งย่อมได้รับผลกรรมดีตอบแทน นอกจากนี้ยังเป็นแบบอย่างแก่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ที่มีหน้าที่ปกป้องรักษาผู้เป็นนาย ขณะเดียวกันก็ยอมสละชีพตายแทนนายได้ด้วย แม้ว่าตามสถานการณ์

แล้วจะไม่ต้องถูกทำร้ายจริงๆ แต่ก็เป็นการแสดงน้ำใจและความจงรักภักดีอย่างชัดเจน บทบาทของตัวละครนี้จึงเหมาะสมที่จะแสดงเนื้อหาการสอนข้าราชการบริหารหรือราชเสวก ที่แสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และรวมทั้งแสดงหน้าที่ของประชาชนทั่วไปที่มีต่อผู้ปกครองรัฐอีกด้วย

2) การแสดงปัญญาของพระอานนท์

ชาดกที่กล่าวถึงการแสดงปัญญาของพระอานนท์ ปรากฏในเรื่อง มหาสารชาดก (56/325-338) กล่าวถึงการใช้อุบายของพระอานนท์ ช่วยเหลือพระราชาได้พระจุฬามณีที่มีผู้ขโมยไปคืนมาได้สำเร็จ และใน คุณชาดก (57/44/53) มีเรื่องเล่าว่า พระอานนท์ให้ผ้า 500 ผืนแก่พระรูปหนึ่งซึ่งเป็นผู้มีอุปการคุณ พระบรมศาสดาจึงตรัสสรรเสริญ แล้วเล่าเรื่องสุนัขจิ้งจอกได้ใช้ปัญญาช่วยเหลือราชสีห์เป็นเรื่องเปรียบเทียบ

อันที่จริง พฤติกรรมที่แสดงปัญญาของพระอานนท์นี้ มักแทรกอยู่ในชาดกเรื่องต่างๆ บทบาทของพระอานนท์ในอรรถกถาชาดกมักจะเป็นตัวละครผู้ช่วยตัวละครเอกเสมอ แต่ในเรื่องที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเรื่องที่ประชุมสงฆ์ปรารภพระอานนท์ พระบรมศาสดาได้ตรัสเล่าเรื่องราวของพระอานนท์ ชาดกดังกล่าวจึงมีพระอานนท์เป็นตัวละครสำคัญในเรื่อง

การเน้นพฤติกรรมของพระอานนท์ในอรรถกถาชาดกนี้ น่าจะเป็นการสรรเสริญคุณความดีของพระอานนท์ ที่ไม่เพียงแต่มีความเพียรในการรับใช้พระบรมศาสดาเท่านั้น แต่พระองค์ยังชอบช่วยเหลือผู้อื่น และเป็นผู้มีปัญญาเลิศ สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้เป็นอย่างดี จึงเป็นแบบอย่างที่ควรยึดถือในการประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะการแสดงความรักภักดีต่อผู้เป็นนาย และการช่วยเหลือผู้อื่นในสังคม

4.2.7 การเน้นพฤติกรรมของอนาถปิณฑกเศรษฐี

อนาถปิณฑกเศรษฐี เป็นคนดีที่ผู้ครองเรือนทั้งหลายควรยึดถือเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต เพราะนอกจากจะเป็นผู้รักษาศีลในพระพุทธศาสนาจนมีดวงตาเห็นธรรม เป็นพระโสดาบันแล้ว ยังหมั่นทำบุญสุนทานสม่ำเสมอ ดังในเรื่องปัจจุบันของ ขทิวังคารชาดก (55/365-376) กล่าวถึงการเป็นอุปัฏฐากพระบรมศาสดาและภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จนมีทรัพย์ลีนน้อยลง แต่ก็ไม่อาจทำให้ท่านอนาถปิณฑกหยุดยั้งการทำบุญได้ แม้เทพธิดาผู้รักษาขุมประตู่ จะมาขัดทานมิให้ทำบุญอีกต่อไปด้วยการแอบเอาทรัพย์ไว้ แต่ท่านเศรษฐีก็ไม่ยอมหยุด ต่อมานางเทพธิดาได้นำทรัพย์มาคืนแล้ว ท่านเศรษฐีก็มีฐานะดี และยังคงทำบุญทำทานรักษาศีลดังเดิม

- การที่พระบรมศาสดาทรงยกความประพฤติของอนาถปิณฑิกเศรษฐีมาเป็นแบบอย่างที่ดีในการสอนนี้ มีข้อสังเกตได้ 2 ประการ ประการแรก พระบรมศาสดาทรงยกแบบอย่างของคนทำความดีอย่างต่อเนื่องมาสั่งสอน และแสดงผลของการทำความดีด้วยการเกิดเป็นเศรษฐีทุกชาติ และบรรลุลหรรณมขั้นสูงได้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นบรรพชิต และประการที่สอง ทรงเห็นความสำคัญของศิษย์เป็นรายบุคคล ซึ่งถ้าเป็นบุคคลที่มีเรื่องราวหรือแง่มุมที่สามารถนำมาเป็นอุทาหรณ์ประกอบการสอนหลักธรรมได้ พระองค์ก็จะทรงเล่าเรื่องราวของคนเหล่านั้นในที่ประชุมสงฆ์ เช่น กล่าวถึงการคบคนดีเป็นมิตร การมีสิริคอยปกป้องรักษาซึ่งใครจะขโมยไปไม่ได้ ใน สิริชาดก (58/273-283) กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งคิดจะขโมยสิริของเศรษฐี แต่ไม่อาจขโมยได้เพราะสิริย่อมสถิตอยู่กับผู้มีบุญเท่านั้น

ไม่เพียงแต่อนาถปิณฑิกเศรษฐีจะได้รับการสรรเสริญว่า เป็นบุคคลที่สะอาดด้วยการรักษาศีลเท่านั้นดังที่ปรากฏใน สิริกาลกัณณชาดก (59/70-89) แต่ยังได้สรรเสริญไปถึงความดีของเพื่อนท่านเศรษฐี ที่แม้ว่าจะมีชื่อกาฬกัณณ ก็ตามใน กาลกัณณชาดก (56/283-287) เรื่องนี้กล่าวถึงเพื่อน ผู้เป็นกัลยาณมิตรของเศรษฐีที่ช่วยขับไล่โจรที่จะมาปล้นบ้านของท่านเศรษฐีให้ไปเสีย โดยที่ไม่อาจเอาสมบัติใดไปได้เลย

พฤติกรรมของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี จึงได้รับการยกย่องให้เป็นแบบอย่างของพุทธบริษัทอย่างแท้จริง ดังในเรื่อง เจริชาดก (56/396-398) กล่าวถึงความไม่ประมาทและไม่คบคนพาลของท่านเศรษฐีผู้นี้ เช่นเดียวกับใน กุสนาพิชาดก (56/463-468) ก็สรรเสริญท่านเศรษฐีที่รู้จักคบคนดีเป็นมิตร

การสอนด้วยการเน้นพฤติกรรมของอนาถปิณฑิกเศรษฐีซึ่งใช้ชีวิตฆราวาสทั่วไป ย่อมเป็นตัวอย่างของการรักษาศีลและกระทำความดีให้แก่คนในสังคม ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นคนหมู่มากในสังคมที่มีบทบาทเป็นผู้ปฏิรูประบอบสังคม และสามารถทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้

นอกจากนี้ ในชาดกยังได้กล่าวถึงพฤติกรรมของหลานและทาสีของอนาถปิณฑิกเศรษฐีมาเป็นอุทาหรณ์อีกด้วย ดังที่ปรากฏในเรื่อง ภัทรฆฎเภทกชาดก (58/321-325) กล่าวถึงการผลาญทรัพย์สมบัติของหลานชาย โรหิณีชาดก (56/30-32) กล่าวถึงความเขลาของนางทาสีซึ่งใช้สากตีแมลงวันที่ตอมศีรษะมารดา และ สุชาดาชาดก (58/147-155) กล่าวถึงสะไม้ที่ละเลยหน้าที่ของภรรยาที่ดี

เมื่อพิจารณาบทบาทของตัวละครอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกแล้ว จะเห็นว่าตัวละครนี้ มีบทบาทในการส่งเสริมให้เห็นบารมีของพระบรมศาสดาหรือพระโพธิสัตว์ ซึ่ง

เป็นตัวละครเอกของโครงเรื่องใหญ่ทั้งหมดที่กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในแต่ละชาติ ทั้ง 547 เรื่อง เพราะการสนทนาหรือการปรารภเรื่องของอนาถปิณฑิกะนี้เอง ที่เป็นการเปิดโอกาสให้พระบรมศาสดาได้เล่าเรื่องในอดีตของพระองค์ให้แก่ที่ประชุมสงฆ์ ตัวละครนี้จึงเป็นเสมือนว่าได้ช่วยให้ตัวละครเอกแสดงความสามารถของตนให้เป็นที่ประจักษ์ ขณะเดียวกัน ก็แสดงผลของการสั่งสมบุญโดยมีตัวบุคคลจริงในสังคมเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติอีกด้วย

นอกจากตัวละครที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ในอรรถกถาชาดกยังมีเรื่องราวของภิกษุณีและอุบาสิกาด้วยเช่นกัน เช่น กล่าวถึงนางอุลันันทาเถรี ผู้มีความโลก ได้สะสมกระเทียมเป็นจำนวนมากก่อให้เกิดการปรารภในที่ประชุมสงฆ์ พระบรมศาสดาจึงตรัสเล่าเรื่อง สุวรรณหังสชาดก (56/536-540) หรือปรารภการให้ทานของพระนางมัลลิกาเทวีในเรื่อง กุมมาสปีณฑชาดก (59/417-439) และกล่าวถึงนางอุบลวรรณาเถรี ซึ่งเป็นตัวละครผู้ช่วยตัวเอกฝ่ายหญิงในอรรถกถาชาดกหลายเรื่อง เช่น เกิดเป็นนางอุมมาทันตี ใน อุมมาทันตีชาดก (62/35-76) และเป็นนางเทพธิดาในมหาชนกชาดก (63/75-154) ตัวละครเหล่านี้ มักแทรกอยู่ในอรรถกถาชาดกส่วนที่เรียกว่า สโมธาน หรือการกลับชาติมาเกิด อย่างไรก็ตาม ตัวละครในบทบาทผู้ช่วยหญิงของนางอุบลวรรณาที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก มีลักษณะไม่คงที่ คือมีบทบาทที่หลากหลายไม่เหมือนบทบาทของตัวละครชายที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้น ผู้ศึกษาจึงมิได้นำมากล่าวอย่างละเอียด

เมื่อมีการดัดแปลงนิทานอื่นๆ มาเป็นนิทานชาดก ตัวละครสำคัญยังคงมีบทบาทคงที่ คือ มีพระโพธิสัตว์เป็นตัวละครเอก มีพระเทวทัตเป็นตัวละครร้ายฝ่ายชาย มีนางจิตุมมาณิกาเป็นตัวละครร้ายฝ่ายหญิง มีพระอานนท์เป็นผู้ช่วยตัวละครเอกฝ่ายชาย และนางอุบลวรรณาเถรีเป็นผู้ช่วยตัวละครเอกฝ่ายหญิง เป็นต้น เหตุที่สามารถกำหนดบทบาทและบุคลิกลักษณะของตัวละครสำคัญเหล่านี้ได้ เนื่องจากตัวละครในอรรถกถาชาดกเป็นตัวละครที่มีลักษณะนิสัยด้านเดียว (flat character) และมีบทบาทคงที่ อีกทั้งส่วนใหญ่เป็นตัวละครในอุดมคติซึ่งแสดงความเป็นตัวละครฝ่ายดีและร้ายได้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับแบบ (type) ของตัวละครในนิทานธรรมะทั่วไป ตัวละครในอรรถกถาชาดกจึงเป็นแม่แบบที่สามารถนำไปปรับให้เข้ากับนิทานพื้นบ้านหรือนิทานท้องถิ่น ให้กลายเป็นนิทานชาดก คือเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์และพระสาวกได้โดยไม่ยาก

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าการเน้นพฤติกรรมของตัวละครต่างๆ ในอรรถกถาชาดกเป็น กลวิธีการสอนที่มีลักษณะเด่น ทำให้ผู้ฟังสามารถจดจำเรื่องราวของบุคคลต่างๆ อันเป็นบุคคลที่ รู้จักกันเป็นอย่างดีในสังคมสมัยพุทธกาล การเน้นพฤติกรรมที่ซ้ำๆ ของตัวละครจนกลายเป็น แม่แบบของบุคลิกลักษณะนิสัยของตัวละครในนิทานพื้นบ้านนี้ ย่อมจูงใจให้ผู้ฟังเกิดความสนใจ ใคร่รู้ว่าเมื่อกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดในตอนท้ายเรื่อง ตัวละครใดจะมาเป็นใครในสมัย พุทธกาล ส่วนของการกลับชาตินี้ นับว่ามีส่วนเสริมให้พฤติกรรมของตัวละครในเรื่องเด่นชัดยิ่งขึ้น อีกทั้งการเลือกกล่าวถึงบุคคลที่มีตัวตนจริงในสมัยพุทธกาล ก็ย่อมช่วยให้ผู้ฟังเกิดความสนใจใคร่รู้ ถึงเรื่องราวของบุคคลเหล่านั้นเป็นรายๆ ไป และได้เรียนรู้ที่จะเลือกพฤติกรรมของบุคคลเหล่านั้น เป็นแบบอย่างของการประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริง และความเป็นไปได้ของแต่ละคน กล่าวได้ว่า การสอนของพระบรมศาสดาที่ทรงชี้ชัดถึงเหตุและ ผลของการกระทำของแต่ละคนนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงหลายตระหนักรู้ถึงผลของการกระทำนั้น ติดตามไปดูเงาตามตัวจนตลอดชีวิต รวมทั้งยังสั่งสมไปชาติแล้วชาติเล่า ตราบใดที่ยังไม่หลุดพ้น จากวัฏฏสงสาร

4.3 การสร้างเรื่องที่เน้นการนำเสนอเรื่อง

กลวิธีการสร้างเรื่องที่เน้นการนำเสนอเรื่อง ได้แก่การสร้างเรื่องที่มุ่งให้ความสำคัญกับ องค์ประกอบในเรื่องเล่า เช่น เหตุการณ์สำคัญ การจัดลำดับเรื่องหรือการสร้างโครงเรื่อง การสร้าง ตัวละคร การดำเนินเรื่อง และการเล่าเรื่อง บางเรื่องมีนิทานสั้นๆ ซ้อนอยู่ในนิทานขนาดยาว บาง ก็เป็นนิทานอุทาหรณ์ บางก็เป็นนิทานปริศนาสั้นๆ แต่บางเรื่องเป็นเพียงการซ้อนเหตุการณ์สำคัญ เข้ามาเพื่อให้รายละเอียดเกี่ยวกับตัวละคร และนำไปสู่แก่นเรื่อง นอกจากนี้ ยังมีหลายเรื่องที่ แสดงบทพรรณนาและความเปรียบที่ไพเราะกินใจ ทำให้ผู้ฟังเกิดความซาบซึ้งและเกิดจินตนาการ คล้อยตามได้ ซึ่งจัดว่าเป็นกลวิธีหนึ่งของการนำเสนอเรื่องเช่นกัน จึงอาจจำแนกวิธีที่เน้นการนำ เสนอเรื่องที่ปรากฏอรรถกถาชาดกออกเป็น 5 วิธี คือ การสร้างเรื่องให้นำติดตาม การเล่าเรื่องซ้อน เรื่อง การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำๆ การเสนอเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน และการนำเสนอด้วย การอ้างถึง(allusion)

4.3.1 การสร้างเรื่องให้นำติดตาม

การสร้างเรื่องให้นำติดตามนั้น เกิดจากการสร้างองค์ประกอบต่างๆ ในเรื่องให้เกิด ความน่าสนใจใคร่รู้ เช่น การสร้างเหตุการณ์ที่มีความเข้มข้นทางอารมณ์ หรืออาจเป็นการเสนอ

ความขัดแย้งที่นำไปสู่ความสะเทือนใจ การให้ตัวละครเอกมีลักษณะพิเศษหรือมีความสามารถพิเศษและการกล่าวถึงของวิเศษ เป็นต้น องค์ประกอบเหล่านี้ล้วนช่วยให้เรื่องเล่าน่าติดตามทั้งสิ้น และทำให้ผู้ฟังเกิดจินตนาการคล้อยตามได้มากกว่าการมุ่งเน้นสอนหลักธรรมแต่เพียงอย่างเดียว อรรถกถาชาดกที่มีการสร้างเรื่องให้น่าติดตาม มีองค์ประกอบที่สำคัญดังนี้ 1) การสร้างเหตุการณ์ให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ และ 2) การสร้างตัวละครให้มีลักษณะพิเศษหรือของวิเศษ

1) การสร้างเหตุการณ์ให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ

เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจนั้น มักเป็นเรื่องที่เกิดจากความรัก ความแค้น และการพลัดพราก แม้จะเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า นิทานชาดกเป็นเรื่องเล่าที่มุ่งสอนหลักธรรมก็ตาม แต่ในอรรถกถาชาดกก็มีการพรรณนาถึงความรัก ความแค้นและการพลัดพรากเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องระหว่างบิดามารดากับบุตร ชายกับหญิง พี่กับน้อง และระหว่างมิตรแท้ก็ตาม ความสะเทือนใจจึงเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ พระบรมศาสดาทรงเล็งเห็นว่า อารมณ์คร่ำครวญเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งถ้าหากขาด "ปัญญา" ในการใคร่ครวญไตร่ตรองแล้ว ย่อมก่อให้เกิดทุกข์และนำไปสู่การทำความชั่วในที่สุด เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจในอรรถกถาชาดกส่วนใหญ่ จึงมักเริ่มจากความรักหรือความแค้นในลักษณะต่างๆ ซึ่งอาจปรากฏในส่วนของเรื่องราวเรื่อง อันเป็นเหตุให้พระบรมศาสดาทรงเล่าเรื่องราวในอดีต และปรากฏในส่วนของเรื่องอดีตชาติด้วยเช่นกัน

ใน ภัททสาธกชาดก (60/109-130) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนปรารภเรื่องได้อย่างน่าสนใจมาก เหตุการณ์สำคัญอยู่ที่ความอาฆาตแค้นสกุลศากยวงศ์ของพระเจ้าวิภูฏิกะ โดยเล่าเรื่องตั้งแต่พระเจ้าโกศลไปสู่ขอนางवासภขัตติยา ผู้เป็นลูกนางทาสีมาเป็นนมเหล็โดยเข้าใจว่าเป็นพระธิดาของท้าวมหานาม ต่อมาเมื่อวิภูฏิกะมารทรวงทราบความจริง ก็อาฆาตแค้นคิดจะล้างสกุลศากยะ เมื่อพระองค์ครองราชย์ก็ทรงปรารภนาจะฆ่าสกุลศากยวงศ์ทั้งหมด แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จมาห้ามหลายครั้ง แต่ด้วยบุญกรรมของศากยวงศ์จึงถูกพระเจ้าวิภูฏิกะประหารทั้งหมดแม้แต่เด็กทารก

การเล่าถึงสาเหตุที่พระเจ้าวิภูฏิกะได้ผูกพยาบาทอาฆาตศากยวงศ์เป็นเพราะการถือวรรณะซึ่งเป็นกฎระเบียบที่เคร่งครัด เรื่องเริ่มขึ้นจากชนชั้นศูทรคนหนึ่งทำให้ชนชั้นกษัตริย์ทั้งสกุลวงศ์ต้องพินาศ คือนางทาสีได้ดำแผ่นดินกระดานที่วิภูฏิกะกุมารนั่งไว้ แล้วเอาน้ำนมล้าง วิภูฏิกะโกรธมากถึงกับลั่นวาจาว่าจะเอาเลือดของศากยวงศ์ล้างแผ่นดินกระดานบ้าง การล้างแค้นด้วยการฆ่าทั้งตระกูลของพระเจ้าวิภูฏิกะนี้ ได้สร้างความสะเทือนใจอย่างยิ่ง เพราะความอาฆาตแค้นครั้งนั้น ทำให้วิภูฏิกะต้องฆ่าคนมากมาย ขณะเดียวกัน ก็แสดงให้เห็นผลกรรมของศากยวงศ์ที่เคยกระทำไว้ในอดีตด้วยการโปรยยาพิษลงในแม่น้ำ การถูกฆ่าล้างตระกูลจึงเป็นการรับผลจาก

บุพกรรมของตน แม้ว่าพระบรมศาสดาจะเสด็จมาห้ามหลายครั้งก็ตาม แต่ก็ไม่อาจขัดขืนผลกรรมได้ในที่สุด

ใน **ฉัททันตชาดก** (61/370-408) มีเรื่องที่น่าสนใจเกิดขึ้นในตอนปรารภเรื่อง เมื่อนางภิกษุณีรูปหนึ่งสามารถระลึกถึงชาติก่อนได้ นางแสดงอาการหิวระาะแล้วร้องไห้ ทำให้พระบรมศาสดาทรงแยม แล้วตรัสเล่าเรื่องพญาช้างฉัททันต์ เช่นกันกับ **จุลลปทุมชาดก** (57/229-238) ปรารภภิกษุกระสันถึงมาตุคาม พระบรมศาสดาทรงกล่าวว่า สตรีเป็นผู้ประทุษร้ายมิตร แม้แต่บัณฑิตในกาลก่อนก็เคยกรีดเขาให้นางผู้เป็นที่รักดื่มโลหิตแทนน้ำมาแล้ว และได้ตรัสเล่าเรื่อง

เหตุการณ์ที่ภิกษุณีหิวระาะและร้องไห้กับการกรีดเขาให้คนรักดื่มโลหิตนั้น ย่อมเป็นการสร้างความสะเทือนใจได้มาก เป็นการเปิดเรื่องด้วยสถานการณ์ที่ไม่ปกติธรรมดา ย่อมก่อให้เกิดการสนใจใคร่รู้และการติดตามเรื่อง

นอกจากจะเกริ่นนำด้วยเรื่องที่น่าสนใจดังกล่าวแล้ว ในอรรถกถาชาดกมักจะมีเปิดเรื่องด้วยเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการพลัดพราก เช่น ตัวเอกถูกเนรเทศออกจากเมือง หรือตัวเอกได้รับคำทำนายที่ไม่ดีต่อบ้านเมือง หรือตัวเอกถูกตัวร้ายคิดอาฆาตแค้น และวางแผนฆ่า เป็นต้น จากนั้นก็แสดงปะทะขัดแย้ง (conflict) มีการขยายความสงสัย (suspense) เร้าใจให้เกิดความใคร่รู้ และติดตามเรื่องไปจนถึงเหตุการณ์ไคลแม็กซ์ของเรื่อง (climax) และคลี่คลายในตอนจบ ดังเรื่อง **มตบัณฑิตชาดก** (59/961-983) เปิดเรื่องด้วยการทำนายลักษณะของพระนางเทวคัพภาวา พระโอรสที่เกิดจากพระนางจะทำให้กัณโสดพิณาศ เมื่อพระนางคลอดพระโอรสก็ถูกพระราชา กัณโสดผู้เป็นพระเชษฐาส่าเร็จโทษ พระนางจึงสลับเปลี่ยนลูกกับนางทาสีเพื่อให้พระโอรสมีชีวิตรอด ความขัดแย้งระหว่างพระเจ้ากัณโสดผู้เป็นพระเชษฐากับพระโอรสของพระนางเทวคัพภาวา เริ่มชัดเจนยิ่งขึ้น มีเหตุการณ์ขยายปะทะขัดแย้งเมื่อพระราชา กัณโสดทรงทราบความจริงว่า พระโอรสทั้งสิบนั้นเป็นหลานที่เกิดจากพระนางเทวคัพภาวา ก็ทรงระลึกถึงคำทำนาย เหตุการณ์ดำเนินไปจนถึงความขัดแย้งสูงสุด เกิดขึ้นเมื่อพระโอรสทั้งสิบได้ประหารพระราชาและพระอุปราช แต่เรื่องไม่จบลงด้วยการครองเมืองของพระโอรส แต่ยังมีการเดินทางผจญภัยของพระโอรส ที่ไปพบยักษ์หรือเสียงเหมือนลา มีนครที่เลื่อนลอยไปลอยมาได้ และพระโอรสทั้งหมดได้ช่วยกันปลงพระชนม์พระราชาเพื่อยึดนครอื่นๆ อีกมากมาย แล้วจึงมาจบลงด้วยเหตุการณ์มตบัณฑิตผู้เป็นน้ององค์ที่ 9 ได้ปลอบพระเชษฐาองค์ใหญ่ให้คลายความทุกข์โศกเมื่อพระโอรสของพระเชษฐาลิ้นพระชนม์ ซึ่งเป็นจุดประสงค์ของการเล่าชาดกเรื่องนี้

ในสวนการปรารภเรื่อง **มตบัณฑิตชาดก** ได้กล่าวถึงกฎมณีผู้หนึ่งร้องไห้คร่ำครวญถึงลูกที่ตายไป พระบรมศาสดาทรงปรารภว่าจะเล่าชาดกเพื่อเตือนสติปัญญาให้เห็นทางดับทุกข์ จึง

ได้นำเรื่องพระนางเทวคัพภามาโยงเข้ากับการปลอบใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ด้วยเนื้อเรื่องที่นำติดตามเช่นนี้ย่อมเร้าความสนใจของผู้ฟังได้มาก

เมื่อจะกล่าวถึงโทษของความอาฆาตพยาบาทจากเหตุเล็กน้อย แต่ก็นำความหายนะมาสู่ชีวิตตนเองและผู้อื่นได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสเล่าเรื่องพญาช่างฉัททันต์ ที่ได้สละงานช่างให้แก่นายพรานนำไปถวายพระนางสุภัททาเทวี เพื่อปลดเปลื้องความอาฆาตพยาบาทของพระนาง ความทุกข์ทรมานที่พญาช่างได้รับเมื่อถูกยิงที่ท้องทะเลหลังนั้นได้ก่อให้เกิดความสะเทือนใจอย่างยิ่ง ขณะเดียวกันก็เกลียดชังการกระทำของนายพราน ที่ดันดันไปในป่าลึกเพื่อทำลายความสงบสุขของป่าและพญาช่าง ส่วนพระนางสุภัททาเทวีได้กลายเป็นตัวร้ายที่สร้างบาปกรรมอย่างใหญ่หลวงขึ้น แต่เมื่อพระนางสิ้นพระชนม์ด้วยความสำนึกผิด การกระทำของพระนางก็ได้รับอภัยจากผู้ฟังธรรม และยกให้เป็นเรื่องของบุพกรรมไปเสีย

ใน จุลปทุมชาดก ก็มีเหตุการณ์ที่สร้างความสะเทือนใจเช่นกัน โดยเฉพาะการแสดงความรักของปทุมกุมาร เริ่มจากไม่ยอมฉีกเนื้อชายาของตนเป็นอาหาร ดังที่พระอนุชาทั้งหกกระทำต่อชายาของตน แต่ได้พานางหนีไป ทั้งที่เหนื่อยอ่อนก็ยอมแบกชายา และเมื่อถึงที่สุดของความท้อถอยดาร์พระองค์ก็กรีดเลือดให้ชายาดื่มดับกระหายได้ เหตุการณ์เหล่านี้ได้ช่วยให้เกิดความสะเทือนใจยิ่งนัก ยิ่งเมื่อนางได้พบโจรป่าแล้วนอกใจจากปทุมกุมาร และในที่สุดนางก็หลอกให้โจรฆ่าปทุมกุมารเสีย นางจึงเป็นตัวละครร้ายที่สามารถทรยศต่อพระสวามีได้ เมื่อนายโจรรู้ความจริงและเปลี่ยนใจมาฆ่านาง ชะตากรรมที่นางได้รับย่อมก่อให้เกิดความรู้สึกสากสมที่นางกระทำต่อปทุมกุมาร ความสะเทือนใจในชาดกเรื่องนี้ทำให้นเนื้อเรื่องมีลักษณะของการบีบคั้นอารมณ์มากกว่านิทานสอนธรรมะทั่วไป ทั้งนี้ ก็อาจจะเป็นผลจากการปรับนิทานพื้นบ้านให้เป็นเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ แต่ก็ยังคงเรื่องราวของการฆ่าล้างแค้นให้แก่ตัวละครเอกไว้เพื่อเร้าอารมณ์ให้เกิดการติดตามเรื่องไปจนจบ

นอกจากนี้ ในอรรถกถาดกยังมีเรื่องของความสะเทือนใจที่เกิดจากการถูกทรมาณอย่างแสนสาหัสของภริยัตตนาคราช ใน ภริยัตตชาดก (64/1-122) เรื่องความเศร้าโศกของพระมารดาเมื่อพระเดมิยะจะถูกนำไปฝังทั้งเป็น ใน เตมิยชาดก (63/1-74) เรื่องความอดทนต่อการดำเนินชีวิตในป่าของพระเวสสันดร พระนางมัทรีและพระโอรสพระธิดา และความทุกข์ทรมานพระทัย เมื่อพระกุมารทั้งสองต้องตกเป็นทาสของชุกชและถูกเขียนตีอย่างหนักใน เวสสันดรชาดก (64/484-814)

อรรถกถาชาดกที่มีเนื้อเรื่องเน้นความสะเทือนใจเหล่านี้ มักมีลักษณะของการยกมาเป็นตัวอย่างของการก่อกรรมชั่วและแสดงการได้รับผลกรรมชั่วนั้นตอบแทน มากกว่าจะเน้นการบำเพ็ญบารมีหรือการสั่งสมความดีของพระโพธิสัตว์ อย่างไรก็ตาม ด้วยเนื้อเรื่องที่สนุกสนานและชวนติดตามเช่นนี้เอง ที่ทำให้อรรถกถาชาดกกลุ่มนี้มีการเล่าสู่กันฟังอย่างแพร่หลาย และได้มีการผสมผสานเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ให้เข้ากับนิทานท้องถิ่นหรือนิทานพื้นบ้านที่รู้จักกันแพร่หลายอย่างใดก็ได้ จะเห็นวิธีการสอนที่เน้นการนำเสนอเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจ ซึ่งเกิดจากการสร้างเรื่องและการผูกเรื่องโยงเหตุการณ์มาเป็นลำดับคล้ายนิทานผจญภัย ทำให้เรื่องน่าติดตามและจดจำความสนุกสนานไปเล่าสู่กันฟังได้แพร่หลาย ขณะเดียวกันก็สอดแทรกหลักธรรมที่ได้ตั้งไว้เป็นจุดมุ่งหมายของการเล่าไว้ในการปรารภเรื่อง อีกทั้งเรื่องราวที่มีการแก้แค้นเช่นนี้ ได้เป็นเครื่องมือในการสาธิตเรื่องกฎแห่งกรรมได้เป็นอย่างดี โดยแสดงให้เห็นว่าคนทำดีย่อมได้รับผลดีตอบแทน ส่วนคนทำชั่วย่อมได้รับผลกรรมที่ตนก่อไว้ได้อย่างสาสมในตอนจบของเรื่อง

2) การสร้างตัวละครให้มีลักษณะพิเศษหรือของวิเศษ

ตัวละครที่มีลักษณะพิเศษ หมายถึงตัวละครเอกตัวเอกที่มีรูปร่างแปลกจากที่พบเห็นโดยทั่วไป เช่น มีหน้าตาอัปลักษณ์ หรือมีความสามารถพิเศษต่างจากคนธรรมดาทั่วไป ถ้าหากตัวเอกของเรื่องเป็นสัตว์ ก็จะมีความสามารถต่างไปจากสัตว์ธรรมดา เป็นต้น ลักษณะพิเศษของตัวเอกอาจเกิดจากอำนาจของของวิเศษก็ได้ เช่น มนต์วิเศษ อาวุธวิเศษ หรือสัตว์พาหนะวิเศษ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ ได้ช่วยเสริมให้อรรถกถาชาดกมีเนื้อเรื่องที่สนุกสนานและน่าติดตามยิ่งขึ้น เช่น ใน กุสชาดก (62/195-272)

เรื่องนี้ตัวละครเอกคือ พระเจ้ากุสราชน ผู้มีหน้าตาอัปลักษณ์ พระองค์มีเหตุกำเนิดแตกต่างจากคนทั่วไป กล่าวคือเกิดจากท้าวสักกะได้ลอบพระครรภ์พระนางสีลวดีผู้เป็นพระราชมารดา จากนั้นพระนางก็ทรงครรภ์ พระเจ้ากุสราชนจึงเป็นผู้มีความสามารถมากกว่าคนธรรมดาทั่วไป โดยเฉพาะความมีปัญญา แต่เนื่องจากหน้าตาที่อัปลักษณ์ของพระองค์ ทำให้เกิดเป็นปมขัดแย้งขึ้นในเรื่องเมื่อพระองค์ได้อภิเษกสมรสกับนางประภาวดีผู้มีรูปโฉมงดงาม นางประภาวดีไม่อาจยอมรับพระสวามีที่อัปลักษณ์ได้ จึงหนีกลับเมืองของนาง พระเจ้ากุสราชนทรงไปตาม เกิดเป็นเรื่องราวผจญภัยขึ้น และจบลงด้วยความรักและความเข้าใจของคนทั้งสอง

แม้ว่าอรรถกถาชาดกเรื่องนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะสอนเรื่องความร้ายกาจของสตรี ซึ่งทำให้บุรุษต้องยอมอดทนกับความลำบากนานัปการก็ตาม แต่ในตอนท้ายเรื่องแล้ว ก็กลับมีเนื้อเรื่องในทำนองที่ว่า ผู้ทำดีย่อมได้รับผลดีตอบแทน เหมือนพระเจ้ากุสราชนที่ช่วยพระบิดาของนางประภาวดีออกรบต่อสู้กับข้าศึก จนท้าวมัชฌวานทรงชื่นชมในชัยชนะครั้งนี้จึงได้พระราชทานแก้วมณี

ให้แก่พระเจ้ากุสุราช และด้วยอำนาจของแก้วมณีนี้เองที่ทำให้พระองค์มีรูปโฉมงดงามทัดเทียมกับนางประภาวดี และทำให้ทั้งสองพระองค์ครองรักกันอย่างมีความสุข ปมขัดแย้งของเรื่องก็ได้รับการคลี่คลายไปในที่สุด

กล่าวได้ว่าอรรถกถาชาดกเรื่องนี้ ได้เน้นคุณสมบัติพิเศษของตัวละครเอกฝ่ายชาย และเรื่องการเอาชนะใจตัวละครเอกฝ่ายหญิงมากกว่าจะมุ่งสอนหลักธรรมในเรื่อง สันนิษฐานได้ว่า อรรถกถาชาดกเรื่องนี้อาจเกิดจากการดัดแปลงเรื่องที่ได้ยินได้ฟังแล้วมาเป็นเรื่องของพระเจ้ากุสุราชผู้ที่พระโพธิสัตว์มาเสวยพระชาติ ซึ่งมีบุคลิกลักษณะและความสามารถที่โดดเด่นสอดรับกันได้ดีกับเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

ในสาเหตุของการเล่าเรื่อง ขุรปุตตชาดก (59/114-126) ก็มีจุดมุ่งหมายที่จะแสดงโทษของมาตุคามเช่นกัน แต่ผูกเรื่องด้วยการให้ตัวละครเอกรู้ มนต์วิเศษสามารถได้ยินและเข้าใจเสียงสัตว์ได้ คือ พระเจ้าเสนกทรงได้เรียนมนต์วิเศษการรู้เสียงสัตว์จากพญานาค และได้รับคำกำชับว่าห้ามสอนให้แก่ผู้ใด มิฉะนั้นพระเจ้าเสนกจะต้องเข้ากองไฟตาย แต่เมื่อพระเทวีทรงรบเร้าจะให้สอนมนต์บ้าง พระเจ้าเสนกก็พระทัยอ่อน จึงรับปากนาง ร้อนถึงทำวสัฏกะโพธิสัตว์ได้ทรงลงมาใช้ปัญญาช่วยพระเจ้าเสนกให้พ้นจากความตายได้

ชาดกเรื่องนี้ เมื่อพิจารณาอย่างผิวเผินน่าจะเป็นการสรรเสริญปัญญาของพระอินทร์มากกว่ากล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีพระโพธิสัตว์ แต่ที่จริงแล้วชาดกเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า แม้แต่พระโพธิสัตว์ก็ยังไม่อาจละกิเลสได้ ทำให้เกิดกำลังใจในการสร้างสมบารมี หมั่นทำความดีและละกิเลส อีกประการหนึ่ง เรื่องนี้ยังได้เสนอบทบาทของ "ผู้ช่วยพระเอก" ซึ่งในเรื่องนี้คือ พระอินทร์ ได้เสด็จลงมาช่วยคนดีในยามคับขัน เรื่องการร้อนอาสน์ของพระอินทร์นี้ ก็เป็นเรื่องที่มักเกิดขึ้นเสมอเมื่อคนทำความดีหรือผู้มีบุญเกิดความเดือดร้อน พระธรรมปิฎก ได้เสนอความคิดไว้อย่างน่าสนใจว่า "เรื่องอาสน์ร้อนน่าจะเป็นหลักฐานที่แสดงถึงช่วงต่อของความเปลี่ยนแปลงจากการถูกบีบคั้นด้วยแรงดบะ หรือการบำเพ็ญพรตแบบเก่า ให้หันมาเน้นในแง่ที่คุณธรรมความดีของคนเป็นแรงเร่งเร้าแทน"¹⁴ ความคิดนี้สอดคล้องกับคติความเชื่อของพุทธศาสนา ที่ให้คนหมั่นทำความดี รักษาธรรม แล้วความดีและธรรมย่อมรักษาคุ้มครองผู้นั้น

¹⁴ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิธรรม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 481.

ใน **เวลาหกล้านชาดก** (57/251-257) มีตัวละครเอกเป็นม้าลาหก เป็นม้าที่มีลักษณะพิเศษคือมีสีขาวปลอดทั้งตัว มีสีระสีดำเหมือนงา ขนตั้งดุจหญ้าพุ่งกระต่าย และมีฤทธิ์เหาะเหินในอากาศได้ ม้านี้ได้ช่วยพ่อค้าให้พ้นจากการเป็นอาหารของยักษ์hini ที่ปลอมตัวเป็นหญิงงามแล้วคอยจับพ่อค้ากินเป็นอาหารในเวลากลางคืน ลักษณะพิเศษของตัวละครนี้ น่าจะทำให้เกิดความประทับใจและสร้างจินตนาการให้แก่ผู้ฟังได้มากที่สุด

ใน **สรภังคชาดก** (61/578-631) กล่าวถึง โขติपालกุมาร หรือสรภังคดาบส เป็นผู้มีความสามารถในการแสดงศิลปะการยิงธนูอย่างที่ไม่มีความดีเทียมได้ในชมพูทวีป ความสามารถพิเศษนี้เองที่ทำให้โขติपालกุมารได้ตำแหน่งเสนาบดีเพียงชั่วข้ามคืน จนเป็นเหตุกระทบใจอย่างรุนแรงจึงคิดละกิเลสออกบวชเป็นดาบส จากความสามารถของสรภังคดาบสที่กล่าวขานทั่วไป ทำให้ตัวละครนี้เป็นที่รู้จักดีในหมู่ผู้ฟังเรื่องชาดก และได้กลายเป็นอุปมาในการเปรียบเทียบความสามารถของตัวละครอื่นๆ ในวรรณคดีไทย ดังจะได้กล่าวต่อไป

การสร้างตัวละครที่มีลักษณะพิเศษยังปรากฏในเรื่อง **ภิมเสนชาดก** (56/264-271) ซึ่งมีตัวละครเอกเป็นชายเตี้ยค่อมแต่มีปัญญามากชื่อ จูฬธนุคณบัณฑิต ภายหลังได้แสดงความสามารถต่อผู้เข้าศึกษาจนได้รับชัยชนะ ใน **ปทกุตสาชาดก** (59/659-683) มีตัวละครที่เป็นบุตรของพราหมณ์กับนางยักษ์hini กุมารนี้ได้เรียนมนต์จินตตามณี ที่สามารถจำรอยเท้าของผู้ที่หายตัวไปแล้วถึงสิบสองปีได้ และด้วยมนต์นี้เอง ทำให้ได้ครองราชสมบัติในตอนจบ ใน **เวสสันดรชาดก** (64/484-814) มีชูชก เป็นพราหมณ์ขอทานแก่ที่มีแต่ความโลภ จนต้องท้องแตกตายเพราะกินอาหารมากเกินไป หรือแม้แต่พระเวสสันดรก็เป็นผู้มีลักษณะพิเศษ ที่ทรงสละให้ทานได้แม้แต่พระโอรสพระธิดาและพระชายา จนเป็นความเปรียบว่าใจดีเหมือนดังพระเวสสันดร และใน **ทิวาหนชาดก** (57/200-208) มีการกล่าวถึงการเสาะแสวงหาของวิเศษ ได้แก่ ลูกแก้วมณี ซึ่งมีคุณสมบัติทำให้ผู้ถือ สามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ กลองยักษ์ที่ตีแล้วปราบข้าศึกศัตรูได้ หม้อน้ำนมที่สามารถเทน้ำนมในหม้อให้กลายเป็นมหาสมุทรได้ เป็นต้น

การสร้างตัวละครที่มีลักษณะพิเศษ มีความสามารถพิเศษ หรือมีของวิเศษดังข้างต้นนี้ เป็นกลวิธีหนึ่งที่ทำให้เรื่องเล่ามีความสนุกสนานและน่าติดตาม ผู้ฟังย่อมจดจำและประทับใจในความสามารถหรือคุณลักษณะของตัวละครได้ ซึ่งต่อมาตัวละครเหล่านี้มีบทบาทในการกล่าวอ้างถึงบ้าง ในการกล่าวเปรียบบ้าง อรรถกถาชาดกจึงน่าจะเป็นต้นแบบของตัวละครในนิทานไทย ไม่ว่าจะเป็นยักษ์hini ม้าลาหก หรือบทบาทของพระอินทร์ที่คอยช่วยเหลือตัวละครก็น่าจะได้รับอิทธิพลจากอรรถกถาชาดกเช่นกัน ซึ่งอรรถกถาชาดกอาจจะไม่ได้ให้อิทธิพลต่อวรรณคดีไทยโดยตรง แต่ได้มีอิทธิพลต่อชาดกนอกนิบาต เช่น **ปัญญาสาชชาดก** และ**ปัญญาสาชชาดก**นี้เองที่มีส่วน

สำคัญในการแพร่กระจายลักษณะของตัวละครต่างๆ รวมทั้งของวิเศษทั้งหลายเพื่อให้นิทานมีเนื้อเรื่องที่สนุกสนานน่าติดตามยิ่งขึ้น

การสร้างเรื่องให้น่าติดตามด้วยการเสนอเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ และการสร้างตัวละครที่มีลักษณะพิเศษดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ทำให้เห็นวิธีการสอนหลักธรรมที่ทำให้ความสำคัญกับตัวเรื่องมากกว่าการกล่าวถึงคุณธรรม การสร้างเหตุการณ์ที่มีสีสัน มีความเข้มข้นทางอารมณ์ และการสร้างตัวละครที่มีลักษณะโดดเด่นแตกต่างจากตัวละครอื่นๆ ตลอดจนการแทรกเรื่องของวิเศษในอรรถกถาชาดก ย่อมทำให้ชาดกนั้นมักเป็นที่รู้จักและกล่าวขานกันทั่วไป แม้ในสมัยก่อนนั้นอาจยังไม่มีที่ตั้งชื่อเรื่องชาดก แต่ก็สามารถจดจำตัวละครและลักษณะพิเศษนี้ได้ เช่น สรภังคหรือขมตบัณฑิต หรือจดจำของวิเศษได้ เช่น มนตรัจฉินตามณี มนตรัฐเสียงสัตว์ และลูกแก้วมณี อรรถกถาชาดกเหล่านี้ น่าจะพัฒนาจากการสร้างเรื่องที่เน้นหลักธรรม ซึ่งเป็นชาดกเรื่องสั้นๆ ไม่มีเรื่องราวซับซ้อน และไม่มีรายละเอียดของตัวละครมากนักมาเป็นเรื่องที่ตัวละครมีลักษณะพิเศษ มีเหตุการณ์ที่สนุกสนานและสร้างตัวละครให้มีลักษณะโดดเด่นรวมทั้งมีของวิเศษ

การสร้างเรื่องในแบบข้างต้นนี้ น่าจะเป็นต้นแบบของการสร้างตัวละครในนิทานเด็ก โดยเฉพาะนิทานผจญภัย และนิทานชาดกที่มีลักษณะคล้ายนิทานผจญภัยหรือนิทานมหัศจรรย์ (fairy tale) ในเวลาต่อมา ซึ่งมีพัฒนาการสร้างเรื่องให้มีเหตุการณ์สะเทือนใจมากขึ้นจนในบางครั้งไม่ได้ให้ความสำคัญในเรื่องคุณธรรมมากนัก เพราะไปเน้นการบรรยายพื้นเพื่อการแก้แค้นและการได้รับชัยชนะของตัวละครเอก ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นลักษณะของนิทานประเภทหนึ่งที่เรียกว่าเรื่องจักรๆวงๆ อันเป็นนิทานนิยายที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายสูงสุดในวรรณคดีไทยช่วงปลายสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

4.3.2 การเล่าเรื่องซ้อนเรื่อง

การเล่าเรื่องซ้อนเรื่องในที่นี้ หมายถึงการเล่านิทานขนาดสั้นซ้อนเข้าไปในนิทานขนาดยาว ทำให้นิทานเรื่องเล่าที่มีความยาวมากขึ้นและสนุกสนานเพลิดเพลินยิ่งขึ้น นิทานขนาดสั้นที่นำมาซ้อนนั้น เรียกว่า นิทานซ้อน (embossed fable) ส่วนนิทานขนาดยาว เรียกว่านิทานหลัก (frame story)¹⁵ ซึ่งเป็นเรื่องเล่าที่มีโครงเรื่องสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่มีนิทานซ้อนเข้ามาเป็นบทอุปมา

¹⁵ กุสุมา รัชชมณี, นิทานอุทาหรณ์ในวรรณคดีสันสกฤต, หน้า 57.

บ้าง หรือเป็นปริศนาบ้าง เพื่อเพิ่มความซับซ้อนให้แก่เรื่อง ทำให้เกิดพลัดพลินในการฟัง หรือ เพื่อเน้นย้ำถึงคติธรรมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

นิทานซ้อนในอรรถกถาชาดกนี้บางเรื่องมีความสมบูรณ์ในตัวเอง กล่าวคือ มีเหตุการณ์สำคัญในตอนเปิดเรื่อง มีปมขัดแย้ง มีเหตุการณ์สุดยอดและมีการคลี่คลายเรื่อง เช่น นิทานซ้อนในเรื่อง มโหสถชาดก (63/303-568) แต่ในอรรถกถาชาดกบางเรื่อง ก็มีเพียงเหตุการณ์สำคัญๆ 2-3 เหตุการณ์ของตัวละครบางตัว ที่เล่าซ้อนเพื่ออธิบายความเป็นมาของตัวละคร เช่น เรื่องเล่าเรื่องซ้อนบอกสาเหตุที่ทำให้พระปัจเจกพุทธเจ้า 5 พระองค์ออกบวชใน ปาณียชาดก (60/51-62)

การเล่าซ้อนเรื่อง จึงเป็นวิธีการสอนอีกลักษณะหนึ่งที่เน้นการนำเสนอให้น่าสนใจ ซึ่ง อาจจำแนกออกเป็น 1) การซ้อนเรื่องลักษณะนิทานอุทานหรือ 2) การซ้อนเรื่องลักษณะนิทานปริศนา และ 3) การซ้อนเรื่องลักษณะชุมนุมนิทาน

1) การซ้อนเรื่องลักษณะนิทานอุทานหรือ

ในวรรณคดีอินเดียมักนิยมเล่านิทานเพื่อเปรียบเทียบเป็นบทอุปมา โดยเรียกนิทานลักษณะนี้ว่า นิทานอุทานหรือ วรรณคดีที่มีชื่อเสียงเช่น มหาภารตะ ก็มีนิทานอุทานหรือซ้อนอยู่มากมาย นิทานอุทานหรือนี้เองที่มีอิทธิพลต่อเค้าเรื่องในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น กฤษณา สอนน้อง และ ศกุนตลา เป็นต้น กล่าวได้ว่า การซ้อนเรื่องด้วยนิทานอุทานหรือ เป็นความนิยมของการเล่าเรื่องให้มีความสนุกสนานพลัดพลินยิ่งขึ้นในสังคมอินเดีย

ในอรรถกถาชาดกมีการซ้อนเรื่องลักษณะนิทานอุทานหรือ เช่น เรื่อง ตักกการิชชาดก (60/293-312) นิทานหลักของเรื่องนี้กล่าวถึงการไม่ระมัดระวังคำพูดของพระโกกาลิกะซึ่งในชาติก่อนเกิดเป็นพราหมณ์ผู้ไม่ระมัดระวังคำพูดเช่นกันจึงถูกจับไปบูชายัญ ตักกการิชบัณฑิตผู้เป็นศิษย์ได้เล่านิทานอุทานหรือให้ฟังเพื่อเตือนสติเรื่องควรระมัดระวังวาจา 5 เรื่อง ได้แก่

เรื่องที่ 1 ลูกชายเศรษฐีบอกให้ผ้าแก่ชายอื่นในเรือนหญิงโสเภณี ตนเองจึงต้องเปลือยกายออกมาจากเรือนหญิงโสเภณีในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้น

เรื่องที่ 2 นกกระลิงก์เห็นแพะสองตัวกำลังขวิดกัน ได้เข้าไปห้าม จึงถูกแพะทั้งสองชนตาย

เรื่องที่ 3 ชายสี่คนร้องบอกให้คนที่อยู่บนต้นตาลโดดลงมาที่พื้นดิน จะชิงผ้ารับไว้ เมื่อเขาโดดลงมาชายสี่คนไม่อาจทรงตัวได้ ต่างก็เอาหัวชนกันจนตายหมด

เรื่องที่ 4 แพะกระโดดโลดเต้นด้วยความดีใจที่โจรปล่อยตัวไป เลยดีดเอากอไม้ที่มีมีดซ่อนอยู่ในนั้น โจรเลยเอามีดฆ่าแพะตาย

เรื่องที่ 5 กิณนรและกินรีได้สอนพระราชาดังโทษของการพูดมาก และคุณของการพูดในเวลาอันควร พระราชาจึงทรงปล่อยทั้งสองไปอย่างปลอดภัย

นิทานข้อที่ 5 เรื่องนี้ ตักการียบัณฑิตได้ยกมาเป็นอุทาหรณ์แสดงแก่อาจารย์ของตน เพื่อชี้ให้เห็นว่ามีโทษพราหมณ์แต่เพียงผู้เดียวที่มีภัยเพราะปากของตน และขอให้ดูอย่างกินนรและกินรีที่รักษาชีวิตไว้ได้ก็เพราะปากของตนเช่นกัน นิทานทั้ง 5 เรื่องนี้จึงเป็นบทอุปมาเปรียบให้พราหมณ์เข้าใจถึงการดำเนินชีวิตที่จะต้องระมัดระวังเรื่องวาจา จะได้ไม่นำความหายนะมาสู่ตนอีก

ใน ฤคชาดก (62/514-616) ก็มีนิทานอุทาหรณ์ซ่อนอยู่ในนิทานหลักเช่นกัน เรื่องนี้กล่าวถึงเหตุการณ์ปัจจุบัน(สมัยพุทธกาล)ยาวมาก โดยกล่าวถึงการวิวาทของชาวสาภิยะกับชาวโกสิยะอย่างรุนแรง จนกษัตริย์ทั้งสองคิดจะยกกองทัพไปรบกัน พระบรมศาสดาจึงทรงแสดงธรรมและยกชาดกหลายเรื่องมาประกอบเพื่อระงับการวิวาทนั้นได้ กษัตริย์ทั้งสองเมืองจึงถวายพระราชกุมารเป็นข้ารับใช้ พระผู้มีพระภาคโปรดให้พระราชกุมารทั้งหมดบรรพชา ต่อมากล่าวถึงความไม่สงบทางใจของบรรดาภิกษุใหม่ พระผู้มีพระภาคจึงทรงปาภิกษุ 500 รูปนั้นเที่ยวชมป่าหิมพานต์ จากนั้นเป็นเรื่องในอดีตชาติ ซึ่งมีนิทานหลักอยู่ที่เรื่องของพญานกดูเหว่าชื่อ กุณालะได้สั่งสอนนกดูเหว่าชื่อ ปุณณมุข ให้รู้จักความร้ายกาจของสตรี โดยยกนิทานอุทาหรณ์มาแล้วถึง 8 เรื่อง

เรื่องที่ 1 กล่าวถึงนางกัณหา มีสามีแล้ว 5 คน แต่ยังมีจิตปฏิบัติกับบุรุษง่อยเปลี้ยอีก

เรื่องที่ 2 กล่าวถึงนางสมณีนีชื่อ ปัญจตปาวี ถือพรตเคร่งครัดนัก มีนักเลงสุราพนันกับสหายด้วยการคิดจะทำลายพรตของนาง และทำให้นางเป็นภรรยาของเขาจนมีบุตรด้วยกันได้สำเร็จ

เรื่องที่ 3 เป็นเรื่องของนางกากวันตี ภริยาของพญาครุฑเวไนย แต่ไปร่วมภิรมย์กับนาฏกเวร

เรื่องที่ 4 กล่าวถึงนางกรุงคเทวี เป็นชายาของเอพิทกุมาร แต่ต่อมากลับไปพึงใจด้วยฉัพคกุมาร ผู้เป็นเสนาบดี เมื่อ ฉัพคกุมารได้มอบหมายให้คนใช้นำเสื้อผ้าไปให้นางกรุงคเทวี นางก็ร่วมภิรมย์กับคนใช้นั้น

เรื่องที่ 5 กล่าวถึงพระมารดาของพระเจ้าพาราณสีที่ต้องตกเป็นมเหสีของพระเจ้าโกศลราช เมื่อพระเจ้าโกศลราชยึดเมืองพาราณสีได้ และพระนางต้องไปอยู่กับพระเจ้าโกศลราช

แล้วขอกลับไปเยี่ยมพระโอรสบ้าง แต่เมื่อสบโอกาส พระนางก็ร่วมอภิรมย์กับพราหมณ์ปัญญาจล จันทร ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ระหว่างเมืองทั้งสอง

เรื่องที่ 6 เป็นเรื่องของนางกินรีนอกใจพระสวามี ไปร่วมอภิรมย์กับบุรุษเปลี่ยวที่อาศัย อยู่ข้างกำแพงวัง เมื่อพระเจ้ากินนรทรงทราบ รับสั่งให้ลงโทษนาง แต่ปัญญาจลจันทรุโรหิตได้พา พระองค์ไปทดสอบให้เห็นว่า ธรรมดาของสตรีเป็นผู้มักมากในกามคุณ และขอให้งดโทษนางกินรี แล้วขับไล่ออกจากเมืองไป

เรื่องที่ 7 นางปัญญาปายแม้มีรูปร่างอัปลักษณ์เพียงใด แต่นางได้เป็นมเหสีของพระ ราชาทั้งสองเมืองซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำ นางจะต้องข้ามน้ำมาปรนนิบัติประจำฝ่ายละ 7 วัน และ ขณะข้ามแม่น้ำนั้น นางยังได้ร่วมอภิรมย์กับชาวประมงผู้เป็นคนขับเรือกลางน้ำอีกด้วย

เรื่องที่ 8 พระนางปิงคิยานี อัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต ได้มีสัมพันธ์กับบุรุษเลี้ยง ม้า เมื่อทรงจับได้ก็ให้ขับไล่นางไป

นิทานอุทาหรณ์ทั้ง 8 เรื่องนี้ มีลักษณะพิเศษที่น่าสนใจตรงที่ในตอนท้ายของแต่ละ เรื่องจะกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของพญานกกุณาละ เพื่อให้ผู้ฟังคือพญานกดุเหว่าชาว ปุณณมุขเชื่อว่านิทานที่ยกมาแสดงให้เห็นความไม่อึดในกามของสตรีนั้นเป็นเรื่องจริง ที่ผู้เล่าเรื่อง (พญานกกุณาละ) ประสบมาด้วยตนเอง ขณะเดียวกัน เมื่อกลับมาพิจารณาที่นิทานหลัก ซึ่งเป็น โครงเรื่องใหญ่ พญานกกุณาละได้มาเกิดเป็นพระบรมศาสดา โดยมีคำว่า " กุณาโลหิ " แปลว่า เราผู้เป็นกุณาละ เป็นคำกล่าวยืนยันอีกชั้นหนึ่งว่า ในอดีต พระองค์ทรงเคยแสดงธรรมเรื่องความ เป็นผู้ไม่อึดในกามของสตรีมาแล้ว และในพระชาตินี้ พระองค์ได้ตรัสเล่าอีก ทั้งนี้เพื่อให้อภิกษุใหม่ ซึ่งเป็นผู้ฟัง เชื่อว่าเป็นเรื่องที่คุณเล่าประสบมาและจดจำได้จากการระลึกอุปพเพนิวาสานุสติญาณ คือยังรู้ระลึกชาติภพในหนหลังได้

การเล่านิทานอุทาหรณ์ โดยให้ตัวละครตัวใดตัวหนึ่งกลับชาติมาเกิดเป็นบุคคลผู้เล่า เรื่องนี้ น่าจะเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะเฉพาะของเรื่องชาดก เพราะเหตุว่านิทานอุทาหรณ์อื่นๆ นั้น เนื้อเรื่องทำหน้าที่เป็นบทเปรียบเทียบ เพื่อสอนคติเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้เห็นจริงเท่านั้น แต่นิทาน อุทาหรณ์ที่นำมาสอนในอรรถกถาชาดกเรื่องนี้ ได้กล่าวถึงการกลับชาติของตัวละครมาช่วยสร้าง ความศรัทธาและความน่าเชื่อถือของผู้เล่าเรื่องและตัวเรื่อง ทำให้ผู้ฟังยึดมั่นในหลักธรรมข้อที่นำมา แสดงได้โดยไม่ยาก ผู้ฟังที่เป็นเป้าหมายของการเล่าเรื่องจึงมักบรรลุนิพพานขั้นต่างๆ ทันทีที่ได้ฟัง เรื่องจบลง

เมื่อพิจารณาอีกแง่มุมหนึ่ง จะเห็นว่าเรื่องเล่าแต่ละเรื่องที่ปรากฏซ่อนอยู่ในชาดกเรื่องนี้มีโครงสร้างของเรื่องเป็นลักษณะเดียวกันกับอรรถกถาชาดก คือใช้การกลับชาติมาอ้างถึงบุคคลที่น่าเคารพยกย่อง เพื่อนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของการสอนให้สัมฤทธิ์ผล นิทานข้อเหล่านี้จึงน่าจะเป็นผลจากการพัฒนาโครงสร้างของนิทานอุทานธรรมที่ซ่อนอยู่ในนิทานหลัก เมื่อเปรียบเทียบกับนิทานอุทานธรรมอื่นๆ ที่เกิดก่อนหรือร่วมสมัยกันอย่างเห็นได้ชัด

2) การซ่อนเรื่องลักษณะนิทานปริศนา

นิทานข้ออีกลักษณะหนึ่ง คือ นิทานปริศนา ได้แก่ นิทานข้อที่มีการตั้งปริศนาและการไขปริศนานั้นให้กระจ่างให้จบไปเป็นเรื่องๆ ซ่อนอยู่ในนิทานหลัก นิทานข้อเหล่านี้มักมีบทบาทเสริมให้เห็นปัญญาของพระโพธิสัตว์ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือพระปัญญาบารมีของพระพุทธเจ้า อรรถกถาชาดกที่มีการนำเสนอเรื่องในลักษณะนี้ที่เด่นชัดได้แก่เรื่อง มโหสถชาดก (63/303-568) คามณิจันตชาดก (58/51-71) และ มหาสุปินชาดก (56/216-241)

ใน มโหสถชาดกมีนิทานหลักเป็นเรื่องการเข้ารับราชการของตัวละครเอกท่ามกลางบรรดาอำมาตย์ที่อิจฉาริษยาและคอยหาทางกลั่นแกล้ง มีนิทานข้อเป็นเรื่องการทดสอบปัญญาของตัวละครเอก ด้วยการตั้งปริศนาของมนุษย์และเทวดา การที่มีนิทานข้อเป็นเรื่องของเทวดาลงมา ทดสอบปัญญาของตัวละครเอกในเรื่องนี้ นอกจากจะย้าแนวคิดคือการแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์แล้ว ยังเป็นการสรรเสริญบารมีของพระโพธิสัตว์ ด้วยข้อความที่กล่าวซ้ำๆ ว่า "ธรรมดาความประสงค์ของพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายย่อมสำเร็จ"(63/386,445, 450)

นิทานข้อที่อยู่ในอรรถกถาชาดกเรื่องนี้ มีความแตกต่างจากเรื่องที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ นิทานข้อได้ทำหน้าที่โยงเรื่องจากเหตุการณ์หนึ่งไปยังอีกเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นการดำเนินชีวิตและการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของตัวละครเอก ดังเช่นนิทานข้อเรื่องนางอมรเทวีที่ไม่เพียงแต่แสดงปัญญาของมโหสถได้ตอบกับนางอมรเทวีเท่านั้น แต่ยังได้โยงเหตุการณ์ไปสู่การแต่งงานของมโหสถ ทำให้อำมาตย์ทั้งสี่มีความอิจฉาริษยายิ่งขึ้นและหาทางกลั่นแกล้งอย่างหนักแต่กลับตกอยู่ในอุบายของมโหสถและนางอมรเทวีแทน กล่าวได้ว่านิทานข้อในเรื่องได้ทำหน้าที่ร้อยเรื่องให้ต่อเนื่องกันไปจนจบ มโหสถชาดกจึงเป็นชาดกที่มีความยาวมากกว่าเรื่องอื่นๆ และมีความสนุกสนานเพลิดเพลิน

ใน คามณิจันตชาดก ก็กล่าวถึงนิทานปริศนาเพื่อแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์เช่นกัน นิทานหลักกล่าวถึงพราหมณ์คามณิจันตได้ถูกจับตัวไปลงโทษจากเหตุที่ตนไม่ได้เจตนากระทำ ระหว่างทางไปเข้าเฝ้าพระเจ้าอาทาสमुख ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์มาเสวยพระชาติ ได้พบกับ

ชาวบ้านและสัตว์ต่างๆ ที่ฝากปริศนามากราบทูลให้พระเจ้าอาทาสมุขไชปริศนาให้ ปริศนาสั้นๆ ที่พราหมณ์คามณีจันทร์รับมากกราบทูลถึง 14 เรื่องได้เป็นนิทานซ้อนขนาดสั้นที่แตกต่างจากนิทานซ้อนใน มโหสถชาดก ตรงที่ในเรื่องนี้ นิทานทั้ง 14 เรื่องมิได้ทำหน้าที่โยงเรื่องเช่นใน มโหสถชาดก เพียงแต่เป็นนิทานที่เปิดโอกาสให้พระเจ้าอาทาสมุขได้แสดงปัญญาในการไขปริศนาทั้งหมดเท่านั้น

ใน มหาสุปินชาดกมีการซ้อนเรื่องลักษณะนิทานปริศนาเช่นกัน แต่มีความแตกต่างออกไปจากเรื่องอื่นๆข้างต้น กล่าวคือ นิทานที่ซ้อนแต่ละเรื่องมีลักษณะของการพยากรณ์ทำนายเหตุการณ์ล่วงหน้า เหตุการณ์ที่ปรากฏเป็นलगในพระสุบินแต่ละเรื่องนั้นจะเกิดขึ้นในอนาคตเมื่อพระราชาน้อยอยู่ในทศพิธราชธรรมและประชาชนก็เสื่อมศีลธรรมด้วย กล่าวได้ว่านิทานปริศนาในเรื่องนี้ ได้ทำหน้าที่เป็นบทอุปมาที่มีนัยของการชี้ให้เห็นถึงความกลัว ซึ่งเป็นการสั่งสอนผู้ปกครองให้มีทศพิธราชธรรม และสั่งสอนประชาชนให้มีศีลธรรมด้วยเช่นกัน

นอกจากจะมีการซ้อนนิทานปริศนาอยู่ในนิทานหลักแล้ว ยังมีการซ้อนอนุภาคปริศนา คือการตั้งคำถามและการให้คำตอบของตัวละครในเรื่อง ทั้งนี้ เพื่อแสดงหลักธรรมและแสดงปัญญาของตัวละคร เช่นใน เนมิราชชาดก (63/213-302) ตอนที่พระเจ้าเนมิราชตรัสถามท้าวลักกะว่า ทานหรือพรหมจรรย์อย่างไหนมีผลานิสงส์มาก หรือในเรื่อง กุมมาสปิณฑชาดก (59/417-439) มีคำถามเกี่ยวกับเพลงขับการให้ทานของพระเจ้าพรหมทัต เป็นต้น

นิทานปริศนายังมีบทบาทสำคัญในอนุภาคของการไขปัญหาในการเลือกคู่ ดังใน มหาชนกชาดก(63/75-154) กล่าวถึงการทายปริศนาเพื่อทดสอบปัญญาของพระมหาชนก หรือใน มโหสถชาดก(63/303-568) ก็มีตอนที่ทางอมรเทวีทดสอบปัญญาของมโหสถบัณฑิตเช่นกัน การซ้อนนิทานปริศนาในเรื่องตอนเลือกคู่จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ตัวละครเอกได้แสดงปัญญาและความสามารถให้ปรากฏก่อนที่จะได้รับการยอมรับหรือยกย่องจากฝ่ายของสตรี

เมื่อพิจารณาวรรณคดีอินเดียในยุคเดียวกันกับอรรถกถาชาดก จะเห็นว่าการซ้อนเรื่องด้วยนิทานปริศนาหรือการซ้อนอนุภาคปริศนา น่าจะเป็นวิธีการเล่านิทานทั่ว ๆไปในวรรณคดีอินเดีย ดังที่มีการทดสอบปัญญาในวรรณคดีสันสกฤตหลายเรื่อง นับว่าเป็นวิธีที่ช่วยให้ผู้ฟังได้ใช้ปัญญาคิดได้ตอบขณะที่ฟังเรื่องเล่านั้น นิทานปริศนาหรือการตั้งคำถามนี้จึงเป็นวิธีที่เหมาะสมในการสอนหลักธรรมในศาสนา และเป็นวิธีเสริมการสอนหลักธรรมให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่ง การตั้งปริศนาจะช่วยสร้างความสนใจให้ผู้ฟังติดตามเรื่องอย่างมีสมาธิต่อเนื่องจึงจะรู้คำตอบของการไขปริศนานั้น การเล่านิทานชาดกในสมัยต่อๆ มากี่ได้ใช้ปริศนาในกลวิธีการสร้างเรื่องให้มีความเข้มข้นขึ้นเช่นเดียวกัน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปอย่างละเอียด

3) การช้อนเรื่องลักษณะขุมนุมนิทาน

การช้อนเรื่องลักษณะขุมนุมนิทาน หมายถึง การเล่านิทานหลักที่มีนิทานช้อนเป็น เรื่องของตัวละครอื่นๆ หลายตัว ตัวละครแต่ละตัวได้เล่าเรื่องของตน เพื่ออธิบายหรือบอกเล่าเรื่อง บางประการ อันจะนำไปสู่ความคิดรวบยอดของนิทานหลักเรื่องนั้น ดังเรื่อง **กुरुธรรมชาดก** (58/188-214) นิทานหลักในเรื่องนี้กล่าวถึง ฆราวาสที่มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อบาป ยิ่ง กว่าบรรพชิต ฆราวาสที่กล่าวถึงนี้คือ พระเจ้าธัญชัยโกมลพราหมณ์ พระราชมารดา พระอัครมเหสี พระอนุชา พราหมณ์ปุโรหิต อำมาตย์ผู้รั้งอำนาจ นายสารถิ มหาเศรษฐี มหาอำมาตย์ผู้ดวงข้าว ค่านา ไทวาริกบุรุษผู้รักษาประตูพระนครและนางนครโสภินี ทั้งสิบเอ็ดคนนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้รักษา กुरुธรรม คือ ศิลห้ให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ บ้านเมืองจึงอุดมสมบูรณ์ ฝนตกตามฤดูกาล แต่เมื่อพระ เจ้ากาลิงคราชโปรดให้พราหมณ์มาขอ กुरुธรรม เพื่อให้แคว้นกาลิงคราชรัฐอุดมสมบูรณ์บ้าง บุคคล เหล่านั้นกลับไม่แน่ใจใน กुरुธรรมของตน ต่างก็เล่าเรื่องของตนให้พราหมณ์ฟัง

นิทานช้อนเรื่องที่ 1 พระราชา ทรงไม่แน่พระทัยใน กुरुธรรมที่พระองค์รักษา เพราะครั้ง หนึ่งทรงแผลงศรไป 4 ทิศ ลูกศรตกอยู่ที่พื้นดิน 3 ทิศ อีกดอกตกในน้ำ เกรงว่าจะถูกสัตว์น้ำตาย กुरुธรรมก็จะไม่บริสุทธิ์จึงให้พราหมณ์ไปหาพระราชมารดา ผู้รักษาศิลได้บริสุทธิ์กว่า

เรื่องที่ 2 พระราชมารดาก็ทรงไม่แน่พระทัยใน กुरुธรรมที่ทรงรักษาอยู่ เพราะครั้งหนึ่ง ทรงเลือกดอกไม้ทองซึ่งมีค่าน้อยเป็นเครื่องประดับประทานแก่พระเชษฐภคินีผู้มียศมากกว่า และประทานแก่นันทน์แดงซึ่งมีค่ามากแก่พระกนิษฐภคินีผู้มียศน้อยกว่า เมื่อประทานไปแล้ว นางกลับมาคิดว่า สิ่งที่ทำไปนั้นอาจไม่เหมาะสม เกรงจะทำให้ศิลต่างพร้อย จึงให้พราหมณ์ไปหา เชษฐภคินีเพราะนางรักษาศิลได้บริสุทธิ์กว่า

เรื่องที่ 3 นางเชษฐภคินีก็กล่าวถึงศิลที่ตนรักษาว่าคงไม่บริสุทธิ์ เพราะครั้งหนึ่งได้ เห็นพระอนุชาผู้เป็นพระมหาอุปราช ได้เกิดจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ คิดไปว่าเมื่อพระสวามีสวรรคตแล้ว พระมหาอุปราชคงสงเคราะห์ให้เป็นอัครมเหสีของพระองค์ แล้วระลึกถึง กुरुธรรมขึ้นมาได้ ก็ให้ ละอายต่อบาป จึงให้พราหมณ์ไปหาพระมหาอุปราชผู้ทรงศิลให้บริสุทธิ์ยิ่งกว่า

เรื่องที่ 4 พระมหาอุปราชก็ทรงมีความต่างพร้อยในศิลเช่นกัน ครั้งหนึ่งพระองค์ให้ มหาชนผู้มาคอยรับเสด็จต่างยืนรอรับกรำฝนตลอดทั้งคืน เพราะทรงลืมเก็บเชือกสายแล้มี้า อัน เป็นสัญญาณว่าจะค้างในพระราชวัง กลายเป็นว่าพระองค์ทรงทรามหาชนโดยไม่ได้ตั้งพระทัย พระองค์จึงทรงไม่สบายพระทัยในศิลที่รักษาและให้พราหมณ์ไปหาปุโรหิตผู้รักษาศิลบริสุทธิ์ยิ่งกว่า

เรื่องที่ 5 ปุโรหิตเคยคิดปรารถนารถทรงของพระราชา ครั้นเมื่อพระราชาทรงพระราชทานรถทรงให้ ก็กลับเกิดความละอายที่ตนเกิดความโลภขึ้นก่อน จึงบอกให้พราหมณ์กาลิงค ราชฐีไปหาอำมาตย์ผู้รั้งวัดที่นา

เรื่องที่ 6 อำมาตย์ผู้รั้งวัดที่นาก็เคยปักไม้วัดที่นาตรงรูปพุดดี เพราะถ้าขยับซ้ายหรือขวา ที่นาของผู้อื่นก็จะขาดจำนวนไป ไม่นั้นได้กระทบตัวปุเข้า เลยคิดว่าถ้าปุตาย ศิลที่รักษาไว้ก็ขาด จึงให้พราหมณ์ไปหานายสารถิ

เรื่องที่ 7 นายสารถิเองก็เคยตีม้าด้วยปฏักให้รีบลากรถไปโดยเร็ว เพราะฝนตั้งเค้าแล้ว เกรงว่าพระราชาจะทรงกรำฝน ม้านั้นได้รับความทุกข์ทรมาน เลยเกรงว่าศิลของตนจะไม่บริสุทธิ จึงให้พราหมณ์ไปหามหาเศรษฐี

เรื่องที่ 8 มหาเศรษฐีเคยไปตรวจไร่นา แล้วไปมัดรวงข้าวให้เป็นพุ่มไว้ดูเล่น ต่อมาคิดได้ว่า พุ่มข้าวเปลือกนั้นต้องให้แก่หลวงด้วย แต่มิได้ให้ เลยเกรงว่าศิลที่รักษาจะไม่บริสุทธิ จึงให้พราหมณ์ไปหามหาอำมาตย์

เรื่องที่ 9 มหาอำมาตย์ ผู้มีหน้าที่ตวงข้าวนาก็เคยสั่งให้คนใช้ตวงข้าวเปลือกใส่ฉางหลวง ส่วนตนก็หยิบข้าวเปลือกที่ยังมิได้ตวงกองไว้เป็นจำนวนนับ เมื่อฝนตกลงมาฉับพลันก็รวบเมล็ดข้าวกองนั้นใส่ลงในที่ตวงแล้ว แต่กลับมาคิดสงสัยว่าใส่ในกองใด เลยทำให้ไม่แน่ใจศิลของตน จึงให้ไปหาโหวาริกบุตรผู้รักษาประตูพระนคร

เรื่องที่ 10 โหวาริกผู้มีหน้าที่ปิดเปิดประตูพระนคร ครั้งหนึ่งได้กล่าวบริภาษชายคนหนึ่งว่าเขาชั่วแต่พาภรรยาไปเดินเล่นจนเลยเวลาปิดประตูพระนครแล้ว ชายผู้นั้นกล่าวว่าหญิงนี้มีไซภรรยาแต่เป็นน้องสาว นายโหวาริกจึงปริวิตกว่าศิลจะไม่บริสุทธิเพราะไปกล่าวดูถูกหญิงนั้นว่าเป็นภรรยา จึงให้พราหมณ์ไปหานางนครโสภินิ

เรื่องที่ 11 นางนครโสภินิ ซึ่งไม่แน่ใจศิลของตนเช่นกัน นางเล่าว่าครั้งหนึ่งทำวสั๊กกะแปลงเป็นมาณพมาทดลองศิลของนาง ด้วยการให้เงินไว้เป็นมัดจำมิให้นางไปกับชายอื่น นางรอถึง 3 ปี นางอดทนอยู่อย่างยากไร้ จึงไปหาผู้วินิจฉัยคดี ซึ่งอนุญาตให้นางรับเงินจากชายอื่นได้ เมื่อนางจะรับทรัพย์จากชายอื่นก็จำได้ว่าเป็นมาณพผู้นั้น จึงไม่ยอมรับเงินอีก ทำวสั๊กกะจึงสรรเสริญนางและประกาศแก่ชนทั้งหลายให้รักษาศิลเหมือนนางผู้นี้ แล้วเหาะกลับไป

ในที่สุด พราหมณ์ก็ได้ผู้ที่รักษาศิลอย่างบริสุทธิจริงๆ จึงให้นางจารึกกุศลกรรมลงในแผ่นสุพรรณบัฏพร้อมด้วยชนทั้งสิบนั้น แล้วลากลับเมือง

ชุมนุมนิทานที่ยกมาทั้ง 11 เรื่องข้างต้นนี้ ได้เน้นย้ำถึงการรักษาศิลและการมีคุณละอายต่อบาป อันเป็นหลักธรรมหรือแนวคิดสำคัญของเรื่อง นิทานข้อนี้ นอกจากจะแสดง

ให้เห็นความละเอียดอ่อนของการรักษาศิลป์แล้ว ยังแสดงถึงหลักปรัชญาพุทธศาสนาที่อยู่นอกเหนือจากความคิดเกี่ยวกับชนชั้นวรรณะอีกด้วย เมื่อพิจารณาในรายละเอียดจะพบว่า นางนครโสภิตินี้ผู้ต่ำศักดิ์ ก็สามารถจารึกชื่อลงในพระสุพรรณบัฏให้คนเคารพยกย่องได้ด้วยความสามารถของตนเอง ทัดเทียมกับพระเจ้าโกรพยราช ผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ และบุโรหิต ผู้อยู่ในวรรณะพราหมณ์ นิทานข้อนี้จึงแฝงข้อคิดที่ลุ่มลึกลงไปในการพิจารณาบุคคล ที่ไม่ยึดติดอยู่กับชาติตระกูล ยศฐาบรรดาศักดิ์ รวมทั้งความร่ำรวยยากจน แต่ให้พิจารณาคนที่การปฏิบัติธรรม รักษา ศิลป์ให้บริสุทธิ์ทั้งกาย วาจา และใจ ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นนักบวชเท่านั้น

ใน ปัญจอุโปสถชาดก (60/440-452) มีนิทานหลักเป็นเรื่องการรักษาอุโปสถศีลของ นกพิราบ ๑๐ สุนัข ๑๐ สุนัขจิ้งจอก หมู และฤๅษี ที่ต่างก็ได้รับความทุกข์มาก่อน โดยมีนิทานข้อนี้เป็นเรื่องสาเหตุที่ทำให้ตัวละครแต่ละตัวมาถือศีล เช่นกันกับเรื่อง ปาณียชาดก (60/51-62) ก็มีการข้อเรื่องลักษณะชุมนุมนิทานเช่นกัน โดยมีนิทานหลักเป็นเรื่องของพระเจ้าพรหมทัตได้ฟังธรรมจากพระปัจเจกพุทธเจ้า 5 พระองค์ และมีนิทานข้อนี้เป็นเรื่องสาเหตุการออกบวชของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้ง 5 พระองค์ และใน กุมภการชาดก (59/344-361) ก็มิมีนิทานข้อในนิทานหลัก เป็นเรื่องสาเหตุของการออกบวชของพระปัจเจกพุทธเจ้า 4 พระองค์เช่นกัน การนำเสนอเรื่องด้วยการข้อเรื่องในลักษณะนี้ ทำให้เรื่องเล่ามีความหลากหลายเกี่ยวกับเรื่องราวของตัวละครแต่ละตัว ทำให้เกิดความสนุกสนานน่าติดตามเรื่องก่อนที่ตัวละครทั้งหมดจะมามีจุดมุ่งหมายร่วมกันและดำเนินชีวิตไปในแนวทางเดียวกัน เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากที่กล่าวมา การเล่าเรื่องข้อเรื่องนับเป็นวิธีการนำเสนอเรื่องให้น่าสนใจวิธีหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยข้อเรื่องในลักษณะที่เป็นนิทานอุทาหรณ์ ทำหน้าที่เป็นบทอุปมาเปรียบให้เห็นจริงในเรื่องนั้นๆ การข้อเรื่องในลักษณะนิทานปริศนา ช่วยให้ผู้ฟังได้ใช้ปัญญาและมีสมาธิในการฟังอย่างต่อเนื่อง และการข้อเรื่องในลักษณะชุมนุมนิทาน ที่ช่วยให้เรื่องมีความหลากหลาย โดยเฉพาะการนำเสนอปัญหาของตัวละครแต่ละตัว อีกทั้งยังช่วยให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน รวมทั้งสามารถเข้าถึงหลักธรรมคำสอนได้อย่างชัดเจนอีกด้วย

4.3.3 การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำๆ

การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำ ๆ ได้แก่ การกล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันซ้ำ ๆ หลายครั้ง เพื่อเป็นการย้ำพฤติกรรมของตัวละครว่า มีความตั้งใจที่จะทำอย่างนั้นจริงจัง ไม่ว่าจะ

อุปสรรคหรือปัจจัยอื่นเข้ามาขัดขวางเพียงใดก็ตาม หรืออาจเป็นการพิสูจน์ข้อเท็จจริงบางประการที่ไม่อาจตัดสินได้จากการกระทำให้เห็นเพียงครั้งเดียว

เหตุที่การกระทำซ้ำกันในเรื่องเล่าจะเป็นการขมวดปมไปสู่แนวคิดของเรื่องได้นั้น เป็นเพราะในตอนท้ายเรื่อง จะแสดงให้เห็นว่าจากเหตุการณ์ซ้ำๆ นี้ อาจจะเป็นการคลี่คลายปมขัดแย้ง(conflict) ที่ได้ผูกไว้ตั้งแต่ต้น และได้นำไปสู่ข้อสรุปที่ชัดเจนเกี่ยวกับตัวละครเอก การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำๆ อาจจำแนกออกเป็น 1) แสดงเหตุการณ์ซ้ำๆ เพื่อย้ำความมุ่งมั่นของตัวละครเอก และ 2) แสดงเหตุการณ์ซ้ำๆ เพื่อนำไปสู่แนวคิดของเรื่อง

1) แสดงเหตุการณ์ซ้ำๆ เพื่อย้ำความมุ่งมั่นของตัวละคร

อรรถกถาชาดกเรื่อง เตมียชาดก (63/1-74) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ซ้ำๆ ตอนที่พระเตมียกุมารทรงถูกทดสอบจากอำมาตย์ทั้งหลาย เมื่อพระองค์ได้อธิษฐานว่าจะทำตนเป็นคนง่อยเปลี้ย หูหนวกและเป็นใบ้ เหตุการณ์การทดสอบซ้ำๆ ในเรื่อง ได้ย้ำให้เห็นความมุ่งมั่นของตัวละครเอก ที่ปรารถนาจะพ้นจากขุมนรก จึงยอมอดทนด้วยประการทั้งปวง ดังที่กล่าวถึงการทดสอบความมุ่งมั่นที่จะเป็นคนใบ้ หูหนวกและง่อยเปลี้ย ด้วยการให้กุมารทั้งห้าร้อยมาเป็นบริวาร และแสดงกิริยาเปรียบเทียบกับพระเตมียกุมารหลายครั้ง จนพระเจ้ากาสิกราช ทรงแนพระทัยว่าพระเตมียกุมารเป็นใบ้หูหนวกและง่อยเปลี้ยจริง

ใน อิลลิสชาดก (56/242-259) ก็กล่าวถึงเหตุการณ์ซ้ำๆ เช่นกัน แต่เป็นการย้ำถึงพฤติกรรมของตัวละครเอกคือ มัจฉริโกสิยเศรษฐี ที่เป็นผู้ตระหนี่มากแม้ว่าจะถูกพระโมคคัลลานะ ทรมานเพียงใดก็ตาม การแสดงให้เห็นความตระหนี่ของตัวละครนี้ ได้กลายเป็นเหตุการณ์ที่ตลกขบขันและสนุกสนาน ในตอนที่พระโมคคัลลานะได้เหาะขึ้นไปบินทบาตขนมเบื้องบนปราสาท 7 ชั้น และได้หว่านล้อมจนเศรษฐีไม่อาจปฏิเสธได้อีก ก็ยอมให้ขนมเบื้องที่ทำจากแป้งเพียงเล็กน้อย แต่เมื่อนำไปทอดกลับกลายเป็นขนมเบื้องชิ้นใหญ่ ทำให้เศรษฐีเกิดความเสียดายไม่ยอมให้ไป แต่กลับจะทอดให้ขนมให้ใหม่ ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าเดิมโดยใส่แป้งให้น้อยลงอีก แต่เมื่อทอดเสร็จขนมก็กลับชิ้นใหญ่กว่าเดิมอีก เป็นต้น เรื่องทำนองเดียวกันนี้ปรากฏใน พิลารโกสิยชาดก (59/913-930) คือเป็นเรื่องของเศรษฐีผู้ตระหนี่ ไม่ยอมให้ทาน จนพระอินทร์ต้องเสด็จลงมาสั่งสอนเศรษฐีผู้เป็นหลานรุ่นที่ 6 ให้มีใจใฝ่ทำทานเช่นเดียวกับบรรพบุรุษ

ใน พันธนาครชาดก (57/275-280) กล่าวถึงความมุ่งมั่นที่จะออกบวชของมาณพคนหนึ่ง แต่มารดาไม่ยอมให้บวชจึงไปหาภรรยามาให้ เมื่อมารดาถึงแก่กรรมก็ไปบอกภรรยาว่าจะ

ออกบวช แต่ภรรยาบอกว่ากำลังตั้งครรภ์ขอให้คลอดบุตรก่อน เมื่อคลอดแล้ว ภรรยาก็ขอให้บุตรหย่านมก่อน เมื่อบุตรหย่านมแล้ว จะไปขอบวชอีกครั้ง ภรรยาที่ตั้งครรภ์อีก เป็นต้น การแสดงเหตุการณ์ซ้ำ ๆ กันในเรื่องนี้ ได้ทำให้เห็นความมุ่งมั่นของตัวละครเอกที่ปรารถนาจะออกบวชอยู่ตลอด แต่เมื่อถึงเหตุการณ์สุดท้ายของเรื่อง ซึ่งเป็นเหตุการณ์สุดยอดของเรื่อง ตัวละครเอกก็ตัดสินใจไปบวช โดยไม่สนใจภรรยา ซึ่งเรื่องก็จบลงด้วยการบวชสมดังที่ตัวละครเอกปรารถนามาตลอดชีวิต

การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำ ๆ ในลักษณะข้างต้นนี้ ได้แสดงให้เห็นพฤติกรรมและความมุ่งมั่นของตัวละครเอก ที่ย้ำความปรารถนาของตนซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อชี้้นำความคิดผู้ฟังไปสู่แนวคิดของเรื่อง ที่ว่าการกระทำสิ่งใดมักมีอุปสรรคขัดขวางเป็นธรรมดา ดังนั้น พึงใคร่ครวญการกระทำของตนว่าการประพฤติปฏิบัติอยู่นั้นเหมาะสมที่จะกระทำหรือไม่ ดังในเรื่องเศรษฐีตระหนี่ และเรื่องการตั้งความปรารถนาจะออกบวช นอกจากนี้การสร้างเรื่องให้มีเหตุการณ์ซ้ำ ๆ กันนี้ย่อมก่อให้เกิดความสนุกสนานและสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมที่ควรแยกแยะว่าการกระทำใดเป็นการประพฤติดีประพฤติชอบ และการกระทำใดไม่ควรประพฤติ

2) การกล่าวซ้ำ ๆ เพื่อนำไปสู่แนวคิดของเรื่อง

อรรถกถาชาดกเรื่อง นามสิทธิชาดก (56/370-374) มีเหตุการณ์ซ้ำ ๆ ในเรื่องการหาชื่อที่เหมาะสม จากเหตุการณ์แรกที่ตัวละครเอกไปประสบคือ เห็นคนตายมีชื่อว่า ชิวก แปลว่า ผู้มีชีวิต ครั้งที่สองพบนางทาสีกำลังถูกทวงเงินชื่อ ธนปาลี แปลว่าผู้มีทรัพย์ และครั้งที่สามพบคนหลงทาง ชื่อ บัณฑกะ แปลว่าผู้เจเนทาง ตัวละครเอกจึงคิดได้ว่าชื่อเป็นเพียงเรื่องสมมุติเท่านั้น

การซ้ำเหตุการณ์ในเรื่องนี้ จึงเป็นข้อสรุปนำความคิดไปสู่แนวคิดของเรื่องได้โดยไม่มียากนัก เช่นกันกับเรื่อง นังคลีสาชาดก (56/475-479) กล่าวถึงศิษย์โง่คนหนึ่งแต่มีความซื่อสัตย์และความเพียร อาจารย์จึงเกิดความเมตตาจึงสอนให้ฝึกการใช้ปัญญา แต่เมื่อทดสอบหลายครั้งก็พบว่าศิษย์ผู้นี้ไม่มีปัญญาเกินกว่าอาจารย์จะสอนได้ จึงส่งกลับบ้าน การทดสอบปัญญาหลายครั้งของอาจารย์ก็เป็นการกล่าวถึงเหตุการณ์ซ้ำ ๆ เพื่อนำความคิดไปสู่ข้อสรุปและแสดงถึงหลักธรรมอันเป็นแนวคิดของเรื่องได้อย่างชัดเจน

ใน ปาทัณชลิชาดก (57/510-513) ก็แสดงถึงการไม่มีปัญญาของพระกุมาร ที่เมื่อทดสอบเพียงครั้งเดียวให้คิดไปว่าเป็นผู้รู้ แต่เมื่อได้ทดสอบอีกครั้ง ก็พบความจริงว่าเป็นผู้ไม่มีความรู้ การทดสอบปัญญามากกว่าหนึ่งครั้ง ทำให้อำมาตย์ทั้งหลายแน่ใจว่าไม่ควรยกพระกุมารนี้ให้ครองราชย์ต่อจากพระบิดา เหตุการณ์ซ้ำ ๆ ในเรื่องจึงช่วยให้เกิดความมั่นใจได้ว่าสิ่งที่เห็นนั้น

แท้จริงแล้วอาจไม่เป็นอย่างที่คิดในตอนแรกก็ได้ ดังนั้น จึงควรพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบต่อแง่
 แท้ โดยเฉพาะการพิสูจน์ตัวตนที่แท้จริงของคนในสังคม

เรื่อง **กิมเสนขาดก** (56/264-271) ก็เช่นกัน ที่มีเหตุการณ์ซ้ำๆ ในลักษณะการทดสอบ
 ปัญญาของมาณพชื่อ กิมเสน ด้วยการให้จับเสือ ต่อมาให้จับกระบือ และครั้งสุดท้ายให้ออกกรบ
 แล้วจึงพบความจริงว่า แท้จริงกิมเสนเป็นเพียงคนขลาดเท่านั้น แต่คนที่คอยวางแผนให้ชื่อ จูพธนู
 คคนบัณฑิต ต่างหากที่เป็นผู้มีปัญญาอย่างแท้จริง

ใน **คามณิจันทขาดก** (58/51-71) ก็มีเหตุการณ์ซ้ำๆ กล่าวถึงการทดสอบปัญญาของ
 พระอาทาสมุขกุมาร ก่อนจะถวายราชบัลลังก์ให้เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติต่อจากพระบิดา เรื่อง
 นี้จึงแสดงคุณสมบัติสำคัญของผู้จะเป็นกษัตริย์ว่าควรเป็นผู้มีปัญญาจึงจะสามารถปกครองแผ่นดิน
 ดินได้

การกล่าวถึงเหตุการณ์ซ้ำๆ กันมักเกิดในบริบทของการทดสอบปัญญาเป็นส่วนใหญ่
 ทั้งนี้ เพื่อให้การทดสอบนั้นชัดเจนว่ามีใช้ความบังเอิญดังใน **ปาทัณชลิขาดก** หรือมิใช่การ
 ปลอมตัวมาเช่นใน **กิมเสนขาดก** แต่เป็นความสามารถของผู้นั้นอย่างแท้จริงเช่นใน **คามณิจันท
 ขาดก** อีกประการหนึ่ง เหตุการณ์ซ้ำๆ ที่ปรากฏในอรรถกถาขาดกได้ก่อให้เกิดความแน่ใจจาก
 การค้นพบความจริงด้วยตนเอง ซึ่งแสดงถึงการสอนวิธีหนึ่งของพระบรมศาสดาคือให้เริ่มจากของ
 จริง ก่อนที่จะนำไปสู่ข้อสรุปที่ตนเองแน่ใจแล้ว หลังจากได้ผ่านการทดลองหลายครั้ง

การขมวดปมด้วยเหตุการณ์ซ้ำๆ ไม่ว่าจะเป็นการย้ำถึงความมุ่งมั่นของตัวละคร หรือ
 การกล่าวซ้ำๆ เพื่อให้เกิดความแน่ใจในสิ่งที่เห็นและสามารถนำไปสู่แนวคิดของเรื่องนั้น นับเป็น
 กลวิธีการนำเสนอเรื่องให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน และแสดงถึงกระบวนการเรียนรู้ที่เป็น
 ธรรมชาติ อันเกิดจากการทดสอบด้วยตนเองให้ประจักษ์จากเรื่องราวของความเป็นจริง กระบวน
 การเรียนรู้ในลักษณะนี้ ได้เป็นแบบอย่างของการประพฤติปฏิบัติซึ่งสามารถนำไปใช้ได้ดีในชีวิต
 ประจำวัน

4.3.4 การเสนอเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน

การเสนอเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน ได้แก่ การเล่าอรรถกถาขาดกที่มีตัวละครชุดเดียวกัน
 มากกว่าหนึ่งเรื่องซึ่งเป็นการนำเสนอเนื้อเรื่องคนละตอนกัน แสดงหลักกรรมต่างกันตามเหตุการณ์
 ในเรื่อง แต่บางเรื่องก็เสนอหลักกรรมเรื่องเดียวกัน แต่ตัวละครประสบเหตุการณ์ต่างกัน ซึ่งก็อาจ
 นำความคิดไปสู่คำสอนที่ต่างกันได้ การเสนอเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน จึงอาจจำแนกออกเป็น 1) การ
 เสนอเรื่องคล้ายกัน 2) การเสนอเรื่องต่อเนื่องกัน

1) การเสนอเรื่องคล้ายกัน

ในอรรถกถาชาดกเรื่อง **โลสกชาดก** (56/1-15) กล่าวถึง พระโลสกะ ซึ่งเป็นผู้ได้รับอาหารน้อยมาตลอดชีวิต จนถึงวาระสุดท้ายที่จะเป็นพระอรหันต์ จึงได้ฉันอาหารจนอิ่มหน้าแล้วดับขันธ ผลกรรมของพระโลสกะนี้ได้กระทำมาในชาติปางก่อน ซึ่งครั้งหนึ่งเกิดเป็นบุรุษชื่อ มิตตวินทุ หรือมิตตวินทุกะ อันเป็นตัวละครเอกในเรื่อง **มิตตวินทชาดก** (56/280-282) เนื้อเรื่องตอนนี้ เป็นตอนที่มิตตวินทุกะมีจักรกรวดหนุนอยู่บนหัว เขาได้รับความทุกข์ทรมานมาก เมื่อได้พบท้าวเทวราชก็กราบทูลถามถึงบาปกรรมของตน ท้าวเทวราชตรัสว่าเป็นผลกรรมที่เกิดจากความโลภ¹⁶ ใน **มิตตวินทชาดก** (56/399-401) ตอนนี้กล่าวถึงความโลภของมิตตวินทุกะได้แก่การที่มิตตวินทุกะได้เสพสุขกับนางเวมานิกเปรตสีนางแล้วยังไม่พอ ยังปรารถนาอีกแปดนาง เมื่อเดินทางต่อไปได้พบนางงามอีก ก็เกิดความปรารถนาไปอีกเรื่อยๆ จนกระทั่งเห็นงจักรเป็นดอกบัวก็อยากจะได้ดอกบัวนั้น และ **มิตตวินทชาดก** (58/836-840) ก็ให้รายละเอียดของผลกรรมที่มิตตวินทุกะได้กระทำไว้มากยิ่งขึ้นอีก เพื่อแสดงถึงความโลภที่ไม่สิ้นสุดของมิตตวินทุกะเมื่อได้กลับชาติมาเกิดเป็นพระโลสกะ ซึ่งเป็นชาติสุดท้ายที่จะต้องชดใช้กรรมที่ได้กระทำมานั้น ใน **โลสกชาดก** ก็ได้ให้ภาพการเวียนว่ายตายเกิดและผลกรรมที่ติดตามไปตลอดทุกชาติ จนกระทั่งถึงชาติสุดท้าย

อรรถกถาชาดกเรื่องมิตตวินทุกะหรือพระโลสกะนี้ ได้ย้ำให้เห็นความสัมพันธ์ของชาติก่อน ซึ่งมีบุพกรรมเกี่ยวเนื่องกันมาถึงชาติปัจจุบัน และได้ทำกรรมปัจจุบันไว้ ซึ่งจะเชื่อมโยงไปถึงชาติหน้า การกล่าวถึงผลกรรมที่ต่อเนื่องในลักษณะเช่นนี้ ได้มีอิทธิพลต่อคติความเชื่อตามหลักพุทธศาสนาในวรรณคดีไทยอย่างลึกซึ้ง การกล่าวถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกันซึ่งมีเนื้อเรื่องคล้ายกันเช่นนี้ ย่อมเห็นชัดถึงการย้ำถึงความผิดบาปที่ตัวละครได้กระทำขึ้น และได้รับผลกรรมตอบแทน การเน้นหรือการย้ำย่อมทำให้เกิดความจดจำเรื่องได้ดี การที่มิตตวินทุกะเห็นงจักรเป็นดอกบัวได้กลายเป็นความคุ้นเคยที่จะนำไปเปรียบคนที่เห็นผิดเป็นชอบ และเกิดเป็นสุภาษิตที่ว่า "เห็นงจักรเป็นดอกบัว"

เรื่อง **ทศพรหมณชาดก** (60/508-529) เป็นตอนหนึ่งของ **วิรุทธชาดก**(64/296-483) กล่าวถึงการแสดงปัญญาของวิรุทธบัณฑิต ในการถวายนรธแต่พระราชโอรพยราชว่า ควรจะทรงให้ทานแก่ผู้ใดจึงจะทำให้การบริจาคนั้นได้รับผลทานมากที่สุด ซึ่งตัวละคร วิรุทธบัณฑิตนี้ มีรายละเอียดอยู่ในเรื่อง **วิรุทธชาดก** พระโพธิสัตว์สวดยพระชาติเป็นวิรุทธบัณฑิตอำมาตย์เอกของพระราชโอรพยราช ได้แสดงปัญญาและความกล้าหาญ โดยยอมให้บุณณกยักษ์จับตัวไปยังนาค

¹⁶ ใน ชาดกของมหายาน มิตตวินทุกะได้กระทำกรรมหนักคือทำร้ายมารดา

นคร เพื่อไปแสดงธรรมแก่นางวิมลลา ชายาของพญานาคราชและได้รับการปล่อยตัวในที่สุด และใน **ธุมการิชาดก** (59/402-408) วิรุฬภณทิตถิก็ได้แสดงปัญญาถวายโอรพาทแต่พระเจ้าธณูชัย โกรพยราช ให้พระองค์ทรงเลี้ยงดูทั้งนักรบชุดใหม่และนักรบชุดเก่าด้วย

จะเห็นได้ว่า เรื่องที่เล่าโดยมีตัวละครชุดเดียวกันในช่วงต้นนี้ ได้เสนอเรื่อง que แสดงพฤติกรรมของตัวละครคล้ายกันและแสดงคติธรรมคำสอนเรื่องเดียวกัน โดยมีอรรถกถาชาดก เรื่องหนึ่งได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องราวของตัวละครมากกว่าอีกเรื่องหนึ่ง ในขณะที่อีกเรื่อง อาจไม่กล่าวถึงภูมิหลังของตัวละครนี้ แต่ผู้ฟังก็เข้าใจได้จากชื่อตัวละครที่เหมือนกัน แสดงการกระทำที่คล้ายกัน และแสดงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์คล้ายๆ กัน

2) การเสนอเรื่องต่อเนื่องกัน

การเสนอเรื่องต่อเนื่องกัน หมายถึงอรรถกถาชาดกเรื่องหนึ่ง ได้กล่าวถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับตัวละครช่วงหนึ่งของชีวิต และอีกเรื่องหนึ่งก็แสดงเหตุการณ์อีกช่วงหนึ่งของตัวละครตัวเดียวกันซึ่งแสดงเหตุการณ์ต่างกันและเสนอหลักธรรมคนละเรื่องกัน ดังในเรื่อง **อินทริยชาดก** (59/552-570) กล่าวถึงสรภังคดาบสมาโปรดพระนารทดาบสที่ไปหลงนางวรรณทาสีคนหนึ่ง แล้วอดอาหารจนซูบผอม พระสรภังคดาบส แสดงธรรมเรื่องสตรีเป็นศัตรูของการใช้ชีวิตบรรพชิต เหตุการณ์นี้เป็นตอนหนึ่งในเรื่อง **สรภังคชาดก** (61/578-631) ซึ่งกล่าวถึงการละกิเลสแล้วออกบวชของโชติपालกุมาร หลังจากได้แสดงฝีมือในการยิงธนูได้เหนือกว่าผู้ใดให้เป็นที่ประจักษ์ต่อสาธารณชน

จะเห็นว่า เรื่อง **อินทริยชาดก** เสนอเรื่องราวของสรภังคดาบสต่อจากเรื่อง **สรภังคชาดก** และแสดงหลักธรรมในเรื่องต่างกันตามเหตุการณ์สำคัญของเรื่อง เช่นเดียวกับเรื่อง **สาเลียชาดก** (58/826-829) และ **ตจสารชาดก** (58/830-835) กล่าวถึงหมองูตั้งใจจะทำร้ายเด็กชายคนหนึ่ง เพื่อตนจะได้ฆ่ารักษา แต่เด็กกลับขว้างงูไปพันคอบนม งูจึงกัดนมตาย เรื่องนี้มีคำสอนเกี่ยวกับการให้ทุกข์แก่ผู้อื่นด้วยความโลภ แล้วตนเองกลับได้รับทุกข์จากการกระทำนั้น ส่วนใน **ตจสารชาดก** เริ่มกล่าวถึงตอนที่หมองูตายแล้ว เด็กถูกจับไปให้พระราชาทรงลงโทษ แต่พระราชาทรงแปลกพระทัยที่เด็กไม่มีอาการเศร้าโศก หรือตกใจกลัวแม้แต่น้อย จึงตรัสถามถึงสาเหตุ เด็กกราบทูลว่าเรื่องที่เกิดขึ้นนี้เป็นกรรมของตน และกล่าวที่จะพิสูจน์ความจริงว่าตนมิใช่คนผิด ในที่สุดพระราชาทรงทราบว่แท้จริงแล้วเด็กไม่ผิด เรื่องนี้จึงเป็นการสรรเสริญปัญญาของเด็ก ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์ ที่รู้จักแยกแยะความรู้ผิดชอบชั่วดี และมีความกล้าหาญเกินวัย

อรรถกถาชาดกข้างต้น เป็นตัวอย่างของการเสนอเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน ซึ่งอาจแสดง หลักกรรมเรื่องเดียวกันหรือคนละเรื่องกันก็ได้ ทั้งนี้เป็นเพราะอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่อง ได้นำไป เล่าต่างวาระกัน อาจขึ้นอยู่กับความเหมาะสมในการแสดงหลักกรรมแต่ละเรื่อง หรือขึ้นอยู่กับ การปรารภของที่ประชุมสงฆ์ และแล้วแต่พระบรมศาสดาจะทรงพิจารณาเห็นความเหมาะสมที่จะ ยกชาดกนั้นมาเล่าประกอบเหตุการณ์ในขณะนั้น การเล่าชาดกแต่ละเรื่องจึงเป็นอิสระแก่กัน เมื่อ อรรถกถาชาดกเหล่านี้ได้นำมารวบรวมในสมัยหลังจึงเห็นว่าบางเรื่องมีความเกี่ยวเนื่องกันใน ลักษณะที่มีตัวละครชุดเดียวกันดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

4.3.5 การนำเสนอด้วยการอ้างถึง (allusion)

การอ้างถึง (allusion) คือ การกล่าวถึงเรื่องอื่นนอกเรื่องที่เขียน "เรื่องอื่น" อาจเป็น บุคคล เหตุการณ์ นิทาน หรือวรรณกรรมอื่น¹⁷ ในตำราการศึกษาวรรณคดีบางเล่มได้จัด "การ อ้างถึง" เป็นภาพพจน์ (figure of speech) ประเภทหนึ่ง เรียกว่า การกล่าวทำความ¹⁸

เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับกระบวนการอ้างถึง จะเห็นว่ามีเงื่อนไขของการอ้างอยู่หลาย ประการ ได้แก่ 1. การอ้างถึงองค์ประกอบประเภทเดียวกัน จากตัวบทปลายทางคือเรื่องที่กำลัง อ่าน ไปสู่ตัวบทต้นทางคือเรื่องที่น่ามาอ้างถึง เช่น ตัวบทปลายทางเขียนเกี่ยวกับตัวละครและได้ อ้างถึงตัวละครในตัวบทต้นทาง หรือเขียนเกี่ยวกับคำพูดและได้อ้างถึงคำพูดในตัวบทต้นทาง เป็น ต้น 2. การอ้างถึงองค์ประกอบต่างประเภท เช่น ในตัวบทปลายทางเขียนเกี่ยวกับตัวละครได้อ้าง ถึงคำพูดในตัวบทต้นทาง และ 3. การอ้างถึงตัวบทต้นทางทั้งเรื่อง โดยการกล่าวถึงชื่อเรื่องหรือ เนื้อเรื่อง

การอ้างถึง นับเป็นกลวิธีการประพันธ์ที่ผู้แต่งเห็นว่า ผู้อ่านมีพื้นความรู้ที่จะรับนัยะ ของการอ้างถึงตัวบทต้นทางได้ ทั้งนี้ เพื่อเป็นการถ่ายโยงความหมายจากตัวบทต้นทางมาสู่ตัวบท ปลายทางให้มีความหมายที่กว้างและลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น และอาจแสดงถึงช่วงเวลาของตัวบทหนึ่ง เป็นที่รู้จักดีแล้วในสังคมหนึ่ง จนนำมาบิบทบาทในอีกตัวบทหนึ่งได้ หรืออาจบอกถึงระยะเวลาการ แต่งก่อนหลัง หรือร่วมสมัยกันของตัวบททั้งสองก็ได้

¹⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไวยากรณ์ และ กลการประพันธ์ อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539), หน้า 5.

¹⁸ กุหลาบ มลลิกะมาส, วรรณคดีวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2526), หน้า 131.

การอ้างถึงในอรรถกถาชาดก ส่วนใหญ่พบในช่วงการปรารภเรื่อง เพื่อโยงให้ผู้ฟังเข้าใจเบื้องต้นว่า เรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ เกี่ยวเนื่องกันกับชาดกเรื่องใด เช่นการกล่าวถึงเรื่องของพระเทวทัต มีข้อความอ้างถึงใน **ลักษณชาดก** (55/228-232) ว่า

เรื่องพระเทวทัตจนถึงการประกอบกรรมหนักคือ การฆ่า
อย่างหนัก จักมีแจ้งใน **กัณฑาลชาดก** เรื่องการปล่อยช้างธมปาละกะ
จักมีแจ้งใน **จุลลหังสชาดก** และการถูกแผ่นดินสูบ จักมีแจ้งใน
สมุททพพานิชชาดก ในทวารสนิบาต (55/228)

การอ้างถึงชื่อชาดกข้างต้นนี้ เป็นการโยงรายละเอียดในช่วงการปรารภเรื่อง **กัณฑาลชาดก(จันทกุมารชาดก)** **จุลลหังสชาดก** และ **สมุททพพานิชชาดก** มาสู่เรื่อง **ลักษณชาดก** เพื่อให้เข้าใจเป็นพื้นว่าเรื่องลักษณชาดก มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงพระเทวทัต ทำนองเดียวกับชาดกทั้งสามเรื่องที่ยกมาอ้างแล้ว

การอ้างถึงชาดกเรื่องอื่นในลักษณะข้างต้นนี้ มักพบในช่วงของปรารภเรื่องในอรรถกถาชาดกจนกล่าวได้ว่าเป็นกลวิธีหนึ่งของการรวบรวมเรื่องชาดกที่มีเนื้อเรื่องซ้ำๆ กันมาไว้ในที่เดียวกัน เพื่อโยงความคิดรวบยอด(concept) จากชาดกเรื่องหนึ่งไปสู่ชาดกอีกเรื่อง ทำให้ผู้ฟังเข้าใจเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องกันของบุคคลในสมัยพุทธกาล การอ้างถึงในช่วงการปรารภเรื่องจึงไม่ค่อยมีความสำคัญต่อบทมากนัก เพราะเรื่องที่น่ามาอ้างนั้นเป็นเพียงการจัดกลุ่มเนื้อเรื่อง และกล่าวเกริ่นก่อนการเล่าเรื่องของพระอรรถกถาจารย์

การอ้างถึงอีกลักษณะหนึ่งคือ การอ้างในช่วงที่เล่าชาดก ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งที่น่าเสนอเรื่องได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ มีการอ้างถึงองค์ประกอบต่างๆ ของเรื่อง เช่น ตัวละคร เหตุการณ์ และเนื้อเรื่อง ทั้งในอรรถกถาชาดกและวรรณคดีเรื่องอื่น ซึ่งจำแนกออกเป็น 1) การอ้างถึงเรื่องในอรรถกถาชาดก และ 2) การอ้างถึงวรรณคดีเรื่องอื่น

1) การอ้างถึงเนื้อเรื่องในอรรถกถาชาดก

ใน **มหาโพธิชาดก** (62/77-118) มีบริบทของข้อความกล่าวถึงโทษของการคบคนชั่วเป็นมิตรและคุณของการคบบัณฑิต โดยอ้างถึงเนื้อความในเรื่อง **โคธชาดก** (56/547-550) **สัณฐิวชาดก** (56/607-614) และ **อกิตติชาดก** (60/280-293) เนื้อความของอรรถกถาชาดกทั้ง 3 เรื่องนี้ได้ช่วยขยายความในคาถาที่กล่าวถึงการคบคนให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อผู้ฟังนึกถึงเนื้อความใน **โคธชาดก** ก็จะตระหนักได้ถึงเรื่องของตระกูลเหี้ยถูกทำลาย เพราะลูกไปคบกับปอมช่างจนถูกสุ่มไฟ

ให้ตายทั้งครอบครัว ใน **สัตยชีวะชาดก** ก็กล่าวถึงการบูชาสิ่งที่ไม่ควรบูชา คือ ไฟ ไฟจึงไหม้บรรณศาลาทั้งหมด และใน **อกิตติชาดก** ก็แสดงถึงคุณของการสมาคมกับนักปราชญ์ ก็จะมีแต่ผลดีเกิดขึ้น

เรื่อง **นพินิกาชาดก** (62/1-34) ก็เช่นกันได้อ้างถึง **อลัมพูสาชาดก** (61/632-657) โดยกล่าวถึงการกำเนิดอสิสิงคตาสซึ่งเกิดจากแม่เนื้อตัวหนึ่ง เคี้ยวกินหญ้าที่เจือด้วยน้ำเชื้อของฤษีตนหนึ่งแล้วตั้งครรภ์ ใน **นพินิกาชาดก** จึงไม่ต้องกล่าวถึงชาติกำเนิดของอสิสิงคตาสอีก การอ้างเรื่อง **อลัมพูสาชาดก** ก็เป็นการโยงถึงความเป็นมาของตัวละครนี้จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีก

ใน **รुरुชาดก** (60/313-326) มีการอ้างถึงองค์ประกอบต่างประเภท คืออ้างถึงคำพูดที่เป็นคาถาว่า

สจจ กิเรวมาหสิ นภ เอกจจุยา อธิ

คาถานี้เป็นคำพูดที่มาจาก **สัจจกิริชาดก** (56/189-198) กล่าววาทิตีเยนผู้ประทุษร้ายมิตรว่า “ไม้อลอยน้ำยังดีกว่าคนบางคน” การยกคำพูดใน **สัจจกิริชาดก** มาอ้างในเรื่องนี้ ย่อมหมายถึง เนื้อความที่ปรากฏใน **สัจจกิริชาดก** ด้วย ซึ่งเป็นเรื่องที่ฤษีตนหนึ่งได้ช่วยพระราชกุมารที่ลอยน้ำมาพร้อมกับ หนู งู และนกแขกเต้า สัตว์ทั้งหลายต่างสำนึกในบุญคุณของฤษี แต่พระราชกุมารกลับผูกอาฆาต และคิดจะฆ่าฤษีเมื่อกลับไปครองราชย์ จะเห็นได้ว่า อรรถกถาชาดกเรื่อง **สัจจกิริชาดก** มุ่งสอนเรื่องการประทุษร้ายมิตร หรือความอกตัญญู ซึ่งเป็นหัวข้อหลักธรรมที่ รุรัมฤค ตัวละครเอกยกมาสอนพระราชชา ใน **รुरुชาดก**

ใน **สิริชาดก** (58/273-283) ได้อ้างถึงการเสียดบขุขระชาดกจากเรื่อง **มหาชนกชาดก** (63/75-154) ซึ่งคงรู้จักกันอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้ เพื่อให้เนื้อเรื่องของ **สิริชาดก** มีขนาดสั้นและกระชับขึ้น โดยไม่ต้องอธิบายขั้นตอนการเสียดบขุขระชาดกอีกครั้งหนึ่ง

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าการอ้างถึงอรรถกถาชาดกเรื่องอื่น เป็นกลวิธีที่พระอรรถกถาจารย์นิยมนำมาใช้เพื่อจัดกลุ่มชาดกที่มีเนื้อเรื่องทำนองเดียวกัน การอ้างถึงยังแสดงการรับรู้ระยะที่นำมาอ้าง อาจเป็นเนื้อเรื่อง เหตุการณ์หรือตัวละครจากชาดกเรื่องอื่น แม้ว่าจะไม่สามารถยืนยันถึงระยะเวลาหรือลำดับก่อนหลังการเรียบเรียงอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่องได้ เพราะอาจเป็นเรื่องร่วมสมัยหรืออาจเกิดจากกระบวนการรวบรวมอรรถกถาชาดกก็ตาม แต่การอ้างถึงย่อมเป็นเครื่องยืนยันได้ดีว่า ชาดกทั้งหลายที่นำมาอ้างนั้นเป็นที่รู้จักกันทั่วไป และสามารถจดจำรายละเอียดของอรรถกถาชาดกที่นำมาอ้างได้

2) การอ้างถึงวรรณคดีเรื่องอื่น

ใน **ชัยทิศชาดก** (61/340-369) มีข้อความกล่าวอ้างถึง "รามนุรุษ" ว่า

...มารดาของรามนุรุษผู้ไปสู่แคว้นของพระเจ้าทนต์ทิกิราช ได้คุ้มครอง
 ทำความสวัสดิแก่รามะผู้เป็นบุตรอย่างใด แม่ขอทำความสวัสดิอย่างนั้น
 แก่เจ้าด้วยคำสัตย์นั้น ขอทวยเทพจงช่วยคุ้มครอง ขอให้เจ้าได้รับอนุญาต
 กลับมาโดยสวัสดิเกิด ลูกรัก (61/359)

เรื่องของรามนุรุษและมารดาเป็นเรื่องเกี่ยวกับบุรุษคนหนึ่ง เป็นชาวเมืองพาราณสีชื่อ
 รามะ เป็นผู้เลี้ยงดูมารดา ครั้งหนึ่งไปค้าขายถึงเมืองกุมภวาดีในแคว้นของพระเจ้าทนต์ทิกิราช
 เมื่อแคว้นนี้ต้องพินาศด้วยฝนเก่าประการ รามนุรุษได้ระลึกถึงคุณของมารดาบิดา ด้วยผลแห่ง
 การเลี้ยงดูมารดาบิดานั้น เทพเจ้าทั้งหลายได้ดลบันดาลให้เขารอดพ้นกลับมาหามารดาบิดาได้
 อย่างปลอดภัย พระชนนีของอลีนสัตตสุราชกุมารทรงนำเหตุการณ์นี้มาตรัสอ้างในลักษณะกระทำ
 สัจกิริยาถึงเทพเจ้าทั้งหลายช่วยให้อลีนสัตตสุราชกุมารแคล้วคลาดจากภัยอันตรายด้วยเช่นกัน

การกระทำสัจกิริยานี้ เป็นอนุภาคที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกเสมอๆ การกระทำ
 สัจจะ หมายถึงการอ้างพลังสัจจะหรือการอ้างเอาความจริงเป็นพลังบันดาล คือยกเอาคุณธรรมที่
 ตนได้ประพฤติปฏิบัติบำเพ็ญมาหรือมีอยู่ตามความจริง หรือแม้แต่สภาพของตนเองที่เป็นอยู่จริง
 ในเวลานั้น ขึ้นมาอ้างเป็นพลังอำนาจสำหรับขจัดปัดเป่าภัยอันตรายที่ได้ประสบในเมื่อหมดทาง
 แก้ไขอย่างอื่น¹⁹ การกระทำสัจกิริยาของพระชนนีในชาดกเรื่องนี้ ได้อ้างถึงเรื่องที่รู้จักกันแพร่หลาย
 ในสมัยนั้น เมื่อล่วงสมัยไปแล้วจึงมีการบันทึกเรื่องของรามนุรุษในคำอธิบายคาถาทอนนี้อย่าง
 สละเอียด

ในเรื่อง **สิริชาดก** (58/273-283) มีข้อความกล่าวถึงเรื่องของพระเจ้าทนต์ทิกิราชผู้
 ผู้เป็นกษัตริย์ของลังกาในช่วงศตวรรษที่ 9 การที่ชาดกเรื่องนี้อ้างถึงเรื่องของพระเจ้าทนต์ทิกิราช
 อกภยาน่าจะเป็นเพราะในเรื่องมีการกระทำยุทธสงคราม ซึ่งคล้ายกันกับการกระทำยุทธหัตถีของพระ
 เจ้าทนต์ทิกิราชที่สามารถเอาชนะราชศัตรูได้สมพระเกียรติ เรื่องราวการกระทำยุทธหัตถีของ
 พระเจ้าทนต์ทิกิราชและพระเจ้าติสสะ ผู้เป็นพระอนุชา ได้รับการบันทึกไว้ใน **คัมภีร์**

¹⁹ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**,
 หน้า 481-482.

มหาวงศ์ และ คัมภีร์ภูปาวงศ์ ซึ่งเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาของลังกาที่มีชื่อเสียงมาก²⁰ พระอรรถกถาจารย์จึงได้ขยายความในคาถาเพื่อยืนยันถึงความเป็นผู้มีบุญญาธิการของตัวละครนายหัตถาจารย์ ซึ่งได้รับการอภิเษกให้เป็นกษัตริย์

การอ้างถึงเรื่องราวซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในสมัยพุทธกาล หรือในเวลาที่มีการรวบรวมและบันทึกชาดก และระยะเวลาที่พระอรรถกถาจารย์ได้เรียบเรียงเป็นอรรถกถาชาดกนั้น ทำให้เห็นถึงเรื่องราวที่ผูกพันอยู่กับระยะเวลาหนึ่งและสังคมหนึ่ง แต่ก็ได้มีการให้คำอธิบายเพิ่มเติมกำกับคาถาไว้ การอ้างถึงวรรณคดีอื่นนอกจากตัวบทของชาดกก็ไม่เป็นปัญหาให้เกิดความไม่เข้าใจเรื่องที่นำมาอ้างได้ แต่กลับก่อให้เกิดจินตนาการที่ลุ่มลึกขึ้นได้จากวิธีการอ้างถึงนี้ด้วย

การอ้างถึงวรรณคดีเรื่องอื่นในอรรถกถาชาดก เป็นกลวิธีหนึ่งของการนำเสนอเรื่องที่น่าเหตุการณ์ทั่วไปในสมัยพุทธกาลหรือเรื่องร่วมสมัยกับการรวบรวมชาดกมากล่าวไว้ในชาดก เพื่อเป็นการโยงเรื่องหรือเปรียบเทียบให้ชาดกนั้นมีความหมายที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ทั้งนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้ช่วยอธิบายเรื่องให้คนรุ่นหลังได้เข้าใจอย่างละเอียดในอรรถกถาของชาดก

การนำเสนอเรื่องอรรถกถาชาดก เป็นกลวิธีการสอนหลักธรรมวิธีหนึ่งที่ทำให้อรรถกถาชาดกมีเรื่องราวที่น่าสนใจและเป็นเรื่องที่มีความสนุกสนานเพลิดเพลินมากยิ่งขึ้น จากการสร้างเรื่องให้น่าติดตามด้วยการเสนอเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจ และการสร้างตัวละครที่มีลักษณะพิเศษ มีความสามารถพิเศษ รวมทั้งการมีของวิเศษในเรื่องก็ช่วยให้ชาดกเรื่องนั้นน่าติดตามเช่นกัน การเล่าช้อนเรื่องก็เป็นกลวิธีหนึ่งที่ทำให้เรื่องชาดกเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายในการเล่าเรื่องที่มีนิทานช้อนอยู่ในลักษณะต่างๆ ได้แก่ การช้อนเรื่องลักษณะนิทานอุทาหรณ์ หรือมีลักษณะเป็นนิทานปริศนา และมีลักษณะเป็นขุมนุมนิทาน การช้อนเรื่องด้วยนิทานสั้นๆ เหล่านี้ย่อมทำให้นิทานหลักมีความน่าสนใจยิ่งขึ้น เพราะทำให้อรรถกถาชาดกหรือเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์คล้ายคลึงกับนิทานผจญภัย หรือนิทานวีรบุรุษ การขมวดปมเรื่องด้วยเหตุการณ์ซ้ำๆ ซึ่งมักเกิดขึ้นในอรรถกถาชาดกที่กล่าวถึงการทดสอบปัญญาของตัวละครเอกที่ไม่มีปัญญา

²⁰ ฉากการกระทำยุทธหัตถีของพระเจ้าทูลุฐคามณีอภัยได้แสดงถึงความยิ่งใหญ่และสง่างาม ฉากดังกล่าวนี้ได้ปรากฏในวรรณคดีไทยเรื่อง ลิลิตตะเลงพ่าย เช่นกัน อาจเป็นไปได้ว่ากรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ในรศทรงประทับใจการพรรณนาการกระทำยุทธหัตถีของพระเจ้าทูลุฐคามณีอภัยและพระเจ้าติสสะแล้วทรงนำมาใส่ไว้เป็นเรื่องของสมเด็จพระนเรศวรฯ และสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งเป็นเรื่องราวการต่อสู้ของกษัตริย์พี่น้องสองพระองค์เช่นเดียวกัน

นอกจากนี้ การกล่าวถึงพฤติกรรมซ้ำๆ ของตัวละครเอก ยังเป็นการย้ำหรือเน้นให้เห็นความมุ่งมั่นของตัวละครนั้นๆ ในการตั้งความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง และยึดถือความปรารถนานั้นอย่างจริงจังจนกระทั่งสำเร็จสมดังที่ตั้งไว้ได้อีกด้วย นอกจากนี้ การเสนอเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน และการอ้างถึงชาดกเรื่องอื่นก็เป็นอีกกลวิธีหนึ่งที่ทำให้ผู้ฟังเรื่องชาดกได้ติดตามเรื่องอย่างต่อเนื่อง และสามารถจดจำเรื่องราวของชาดกที่นำมาอ้างถึงได้ แม้จะยกมากล่าวเพียงถ้อยคำจากคาถาเท่านั้นก็ตาม

การนำเสนอเรื่องในวิธีต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ได้แสดงให้เห็นความหลากหลายของการสร้างเรื่องให้มีความสนุกสนานและเพลิดเพลินยิ่งขึ้นกว่าการเสนอคติธรรมตามหลักพุทธศาสนาโดยตรง และวิธีการนำเสนอเรื่องนี้เอง ที่ทำให้ชาดกเป็นวรรณคดีคำสอนที่มีความโดดเด่นในการสร้างเรื่องเพื่อสอนแตกต่างจากวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น เพราะนอกจากจะเป็นเรื่องเล่าที่ยกมาเปรียบเทียบให้เห็นจริงประกอบการสอนหลักธรรมและมีลักษณะเป็นนิทานอุทานแล้ว ยังมีกลวิธีการสร้างเรื่องให้ซับซ้อนและสนุกสนานยิ่งขึ้นด้วยการซ้อนนิทานปริศนาบ้าง หรือมีลักษณะเป็นขุมนุมนิทานบ้าง จึงทำให้อรรถกถาชาดกมีลักษณะเด่นของการนำเสนอเรื่อง กลวิธีการนำเสนอเรื่องข้างต้นนี้ได้เป็นต้นแบบของการสร้างสรรค์วรรณคดีประเภทนิทานชาดกในสมัยหลัง โดยเฉพาะชาดกที่แต่งในประเทศไทยให้มีเรื่องราวที่สนุกสนานซับซ้อน ดังที่ธัญชัยบัณฑิตชาดก มีกลวิธีการแต่งคล้ายกันกับมโหสถชาดก และในปัญญาสชาดกก็มีการซ้อนนิทานปริศนาดังในสรรพสิทธิชาดก (ลำดับที่ 40) เป็นต้น

4.3.6 การตั้งชื่อเรื่อง

การเล่าเรื่องชาดกในสมัยพุทธกาลนั้นน่าจะยังไม่มีที่ตั้งชื่อเรื่อง เมื่อจะกล่าวถึงชาดกเรื่องใด ก็มักจะเอ่ยถึงตัวละครสำคัญในเรื่อง เช่น เรื่องนกมูลไถ(ส. มหา.19/698/196-197) เรื่องนกกัระทา (วิ.จุลล. 7/262/116.) บางเรื่องเรียกชื่อตามตัวละครเอก เช่น เรื่อง ทิมวากุมาร(วิ.มหา.5/243-244/325-335) เรื่องพระเจ้ามมหาสุทิสสนะ (ที.มหา.10/ 163-187/196-229) เรื่องพระเจ้ามทเวระ (ม.ม.13/451-463/415-428)²¹ ต่อมาเมื่อพระอรรถกถาจารย์ได้แต่งอรรถกถาและเรียบเรียงคำอธิบายเพิ่มเติมให้เรื่องราวของชาดกมีความสมบูรณ์มากขึ้นโดย

²¹ อ้างถึงใน พระมหาณรงค์ เพชรบุญดี, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของหญิงร้ายในชาดกกุฎฐกถา," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 11.

พิจารณาจากการอ้างถึงและการจัดหมวดหมู่เรื่องด้วยการเล่าเรื่องให้ต่อเนื่องกัน การตั้งชื่อเรื่องก็น่าจะเกิดขึ้นในครั้งที่มีการรวบรวมอรรถกถาชาดก ต่อมาเมื่อมีการแปลอรรถกถาชาดกจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทยแล้วก็ได้คงชื่อเรื่องไว้ตามภาษาบาลีดั้งเดิม อย่างไรก็ตาม อรรถกถาชาดกน่าจะมีการรวบรวมกันหลายครั้งหลายสมัย ด้วยเหตุที่มักมีชื่อเรื่องเหมือนกันหลายต่อหลายเรื่อง มีทั้งที่ชื่อเรื่องและเนื้อเรื่องเหมือนกัน และชื่อเรื่องเหมือนกันแต่เนื้อเรื่องต่างกัน

การตั้งชื่อเรื่อง จึงเป็นวิธีการนำเสนอเรื่องวิธีหนึ่งที่ทำให้ชาดกเรื่องนั้นๆเป็นที่รู้จักและจดจำง่ายขึ้น การตั้งชื่อเรื่องอรรถกถาชาดกมีวิธีการที่น่าสนใจ ซึ่งอาจจำแนกออกเป็น

- 1) การตั้งชื่อตามบุคคลหรือสิ่งสำคัญในเรื่อง
- 2) การตั้งชื่อตามตัวละครเอกของเรื่อง และ
- 3) การตั้งชื่อตามหลักธรรมในเรื่อง

1) การตั้งชื่อจากบุคคล สัตว์หรือสิ่งสำคัญในเรื่อง

การตั้งชื่อจากบุคคล สัตว์หรือสิ่งสำคัญที่ปรากฏในเนื้อเรื่องของชาดก น่าจะเป็นวิธีการเรียกชาดกเรื่องนั้นๆ ตั้งแต่แรกเริ่ม เพราะเป็นวิธีที่สื่อถึงเรื่องราวได้ตรงชัดเจนที่สุด การตั้งชื่อตามบุคคลหมายถึงตามตัวละครเอกของเรื่อง เช่นเรื่อง **เตสกุณชาดก** (61/537-578) หมายถึงนกสามตัวถวายอรรถธรรมเรื่องหลักการปกครองแด่พระราชา **กุมภการชาดก** (59/344-361) หมายถึง ชายปั้นหม้อคนหนึ่งได้ฟังธรรมจากพระปัจเจกพุทธเจ้าแล้วเกิดความเลื่อมใสจนคิดออกบวช **สมมุคชาดก** (59/718-729) ชื่อเรื่องหมายถึงภานะไสของมีฝาปิด ในเรื่องกล่าวถึงยักษ์เก็บคนรักไว้ในสมุค แต่นางก็ชวนชายชู้เข้าไปในสมุคด้วย **วิสสาสโกชนชาดก** (56/339-342) ชื่อเรื่องหมายถึงการบริโภคอาหารด้วยความคุ้นเคย ซึ่งเป็นเรื่องแม่เนื้อตัวหนึ่งถูกทาดด้วยยาพิษแล้วเอาไปล่อราชสีห์ ใน **วิฏฏกชาดก** (56/445-450) หมายถึงนกกระจาบถูกนายพรานจับ จึงยอมอดข้าวอดน้ำแล้วรอจังหวะหนีได้ **มณีโจรชาดก** (57/239-245) กล่าวถึงโจรลักขโมยแก้วมณี **ภริวาทชาดก** (56/105-107) เป็นเรื่องของบุตรคนตึกลงที่ว่ายาก บิดาเตือนให้ตึกลงในเวลาที่เหมาะสมแต่บุตรไม่เชื่อฟัง

การตั้งชื่อชาดกตามบุคคล หรือสิ่งสำคัญในเรื่องดังตัวอย่างที่ยกมานี้ ทำให้เห็นวิธีการเลือกจุดเด่นที่ปรากฏในเรื่องมาตั้งเป็นชื่อ เพื่อสื่อความให้จดจำเรื่องราวชาดกได้ง่ายยิ่งขึ้น และให้รู้จักกันโดยทั่วไปอย่างกว้างขวางด้วยความเข้าใจเรื่องที่ตรงกันอีกด้วย

2) การตั้งชื่อตามตัวละครเอกของเรื่อง

การตั้งชื่อตามตัวละครเอกของเรื่อง เป็นวิธีที่นิยมในอรรถกถาชาดก และเป็นวิธีที่ทำให้จดจำเนื้อเรื่องได้มากด้วย เพราะนอกจากจะทำให้จดจำชื่อของตัวละครเอกแล้ว ยังจดจำหลัก

ธรรมที่ตัวละครดังกล่าวได้กระทำไว้ในเรื่องอีกด้วย เช่น เรื่อง **สีวิราชชาดก** (61/56-80) กล่าวถึงพระเจ้าสีวิราชทรงให้ทานด้วยดวงตา หรือ **สสบัณฑิตชาดก** (58/481-489) กล่าวถึงสสบัณฑิตผู้เป็นกระต่ายที่ให้ทานด้วยชีวิต **สาธินราชชาดก** (60/494-507) พระเจ้าสาธินราชให้ทานด้วยวัตถุสิ่งและเป็นผู้รักชาติล จนท้าวสักกะให้ขึ้นไปเสวยราชสมบัติในสภาพที่เป็นมนุษย์ **กาคาติชาดก** (58/563-567) พระนางกาคาติบรมราชเทวี(ใน **กุนาลชาดก** มีชื่อว่า นางกาควันตี) อัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต ผู้มักมากในกาม **ภริทัตตชาดก** (64/1-122) ภริทัตตนาคราช ผู้ยอมทนมานแต่ไม่ยอมให้ศีลที่ตนรักษาขาดไป **มหาชนกชาดก** (63/75-154) กล่าวถึง พระมหาชนกผู้มีความเพียรไม่ย่อหย่อน **สรภังคชาดก** (61/578-631) พระสรภังคผู้มีความสามารถในการยิงธนู **มโหสถชาดก** (63/303-568) มโหสถบัณฑิต ผู้มีปัญญาเป็นเลิศ และ **เวสสันดร ชาดก**(64/484-814) พระเวสสันดรผู้ให้ทานมากยิ่งขึ้นกว่าผู้ใด

การตั้งชื่อตามตัวละครเอก เป็นวิธีการทำให้ชาดกเรื่องนั้นอยู่ในความทรงจำของผู้ฟังเรื่องราวได้ดี ชื่อที่ยกมาตั้งไม่ยากเกินไป และเมื่อจะนำไปอ้างอิงถึงลักษณะเด่นของตัวละครนั้นๆ ก็เพียงกล่าวถึงชื่อก็สามารถสื่อความถึงลักษณะเด่นของบุคคลนั้นด้วย

3) การตั้งชื่อตามหลักธรรมในเรื่อง

ในชาดกบางเรื่องกล่าวถึงหลักธรรมอย่างชัดเจน และเมื่อต้องการยกให้หลักธรรมนั้นเด่นชัดยิ่งขึ้นก็จะนำมาตั้งเป็นชื่อเรื่อง เช่นเรื่อง **ราโชวาทชาดก** (57/2-9) กล่าวถึงหลักธรรมที่ว่าด้วยการปกครองของกษัตริย์ เรื่อง **ปัญญาอุปสทชาดก** (60/440-452) กล่าวถึงการรักษาศีลห้าของสัตว์ 5 ตัวคือ นกพิราบ งู สุนัข จิ้งจอก และหมี ใน **ขันตีวาทีชาดก** (58/457-464) กล่าวถึงการมีขันติธรรมของกุนทลดาบส แม้ถูกพระราชาบังคับให้ตัดมือ เท้า จมูก และฆ่าทิ้งก็ไม่โกรธตอบ เรื่อง **กुरुธรรมชาดก** (58/188-214) กुरुธรรมหมายถึง ศีลห้า ในเรื่องกล่าวว่าใครบ้างที่รักษา กुरुธรรมนี้ได้อย่างบริสุทธิ์ **กามวิลापชาดก** (58/349-352) กล่าวถึง การพิโรธรำพันถึงความรักของบุรุษผู้หนึ่งถูกหลาวเสียบอยู่ จึงฝากความรักกับกาไปบอกนางผู้เป็นที่รักด้วย เรื่อง **อกาลราวิ**(56/451-453) กล่าวถึงไก่ที่ไม่รู้เวลาขัน จึงถูกฆ่าตาย และเรื่อง **พันธนาคารชาดก** (57/275-280) กล่าวถึงบุรุษผู้หนึ่งปรารถนาจะบวชแต่มารดาได้หาภรรยาให้และมีบุตร ต่อมาจึงตัดสิ่งผูกมัดเหล่านี้ออกบวชได้สำเร็จ

การตั้งชื่อตามหลักธรรมจะทำให้ผู้ฟังรับรู้แก่นของเรื่องที่ยกมาให้เห็นชัดเจน ซึ่งมักเป็นเรื่องที่เน้นหลักธรรมมากกว่าองค์ประกอบอื่นๆ ในเรื่อง สังเกตได้ว่า ชาดกที่ตั้งชื่อลักษณะนี้ตัวละครมักไม่ปรากฏชื่อเฉพาะ ซึ่งอาจเป็นเพราะต้องการสื่อความหมายของหลักธรรมที่มุ่งสอนบุคคลทั่วไปให้เด่นชัดและให้เป็นเรื่องที่สามารถเกิดขึ้นกับผู้ใดก็ได้

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า การตั้งชื่อเรื่องเป็นวิธีหนึ่งของการนำเสนอเรื่อง เป็นการช่วยให้เรื่องมีความน่าสนใจยิ่งขึ้น การตั้งชื่อเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกมีทั้งการตั้งชื่อตามบุคคลหรือสิ่งสำคัญในเรื่อง หรือตั้งตามชื่อเฉพาะของตัวละครเอก และตั้งชื่อตามหลักธรรมที่ปรากฏในเรื่อง ความสำคัญของการตั้งชื่อเรื่องทำให้ชาดกเรื่องนั้นๆ เป็นที่จดจำได้ง่าย ขณะเดียวกันก็สร้างความเข้าใจที่ตรงกันเมื่ออ้างอิงชื่อของชาดกเรื่องต่างๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากอรรถกถาชาดกมิได้เป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในคราวเดียว แต่เกิดจากการรวบรวมและแต่งเติมในระยะเวลายาวนาน จึงมีชาดกหลายเรื่องที่ตั้งชื่อเหมือนกัน เช่น โคธชาดก สีลวิมส์ชาดก และ พกชาดก ซึ่งบางเรื่องก็มีเนื้อเรื่องซ้ำกัน แต่บางเรื่องก็มีรายละเอียดแตกต่างออกไป หรือชาดกบางเรื่องมีเนื้อเรื่องซ้ำกัน แต่ตั้งชื่อเน้นที่ตัวละครต่างกัน เช่น มีเรื่องของจระเข้ตัวหนึ่งอยากจะกินหัวใจของวานรในชาดก 2 เรื่อง เรื่องหนึ่งตั้งชื่อว่า วานรินทชาดก (56/95-99) ตั้งตามตัวละครเอกวานร ส่วนอีกเรื่องชื่อ สูงสูมารชาดก (57/310-313) โดยตั้งชื่อตามตัวละครร้ายในเรื่องคือ จระเข้ เป็นต้น การตั้งชื่อเรื่องของอรรถกถาชาดก จึงแสดงภูมิปัญญาของผู้ตั้งชื่อให้ชาดกแต่ละเรื่องมีความน่าสนใจและจดจำเรื่องได้ดียิ่งขึ้น

4.4 การสร้างเรื่องที่เน้นการใช้ความเปรียบ

เรื่องที่เน้นการใช้ความเปรียบ ได้แก่เรื่องที่ทำให้ความสำคัญกับความเปรียบเป็นองค์ประกอบสำคัญในการดำเนินเรื่อง ซึ่งอาจเป็นองค์ประกอบที่ต้องการพรรณนาภาพหรืออารมณ์ความรู้สึก หรืออาจเป็นการใช้ความเปรียบเพื่อโน้มน้าวชักจูงใจตัวละครในเรื่อง เพื่อให้เรื่องดำเนินต่อไปได้

ความเปรียบ ในที่นี้ตรงกับคำว่า กระบวนจินตภาพ (imagery) หมายถึง การใช้ศัพท์พิเศษเพื่อแทนความคิด อารมณ์ และประสบการณ์ด้านความรู้สึก ซึ่งก่อให้เกิดภาพในจิต (image) หลายๆ ภาพ หรือเกิดข้อคิด²² สิ่งสำคัญที่ใช้สื่อความให้เกิดภาพได้นั้นคือ ตัวเปรียบ (vehicle)²³ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภาพพจน์อุปมา และอุปลักษณะ ในการวิจารณ์สมัยใหม่เห็นว่า

²² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไหวหาร และกลการประพันธ์ อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 119.

²³ อาบรามส์ เอ็ม.เอช., อธิบายศัพท์วรรณคดี, แปลและเรียบเรียงโดย ทองสุก เกตุโรจน์ (กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, 2529), หน้า 147.

การศึกษากระบวนการจินตภาพหรือความเปรียบเทียบนี้เป็นส่วนประกอบสำคัญที่จะทำให้รู้ความหมายตลอดจนโครงสร้างและผลกระทบของงานวรรณคดีนั้นๆ

ในสมัยพุทธกาล มีเจ้าลัทธิตามมาที่มุ่งประกาศหลักธรรมของตน หลักธรรมในศาสนาส่วนใหญ่เป็นเรื่องนามธรรมจึงมักสอนด้วยวิธีอุปมา ปริขญาของศาสนาพุทธก็เป็นเรื่องของนามธรรมเช่นกันแต่มีวิธีคิดต่างจากลัทธิต่อที่เกิดขึ้นในเวลานั้น ซึ่งขัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิมและแย้งกับความเชื่อเรื่องเทพเจ้า การเผยแพร่หลักธรรมคำสอนจึงมักอาศัยการเปรียบเทียบมาอธิบายให้เกิดภาพ เพื่อให้ความหมายของคำสอนที่ยากและลึกซึ้งนั้นปรากฏเป็นภาพหรือเป็นรูปธรรมมากขึ้นซึ่งจะทำให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมนั้นได้ชัดเจน และก่อให้เกิดความคิดอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น

การสอนในอรรถกถาชาดกมักแสดงการเปรียบเทียบด้วยบทอุปมาเป็นส่วนใหญ่ มีการใช้อุปลักษณ์อยู่บ้าง ซึ่งมักเป็นการโยงความหมายจากตัวเปรียบไปสู่ความหมายของสิ่งที่ต้องการกล่าวถึง และมีความเปรียบเทียบจริงซึ่งช่วยให้เข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกที่พรรณนาได้อย่างลึกซึ้ง ในอรรถกถาชาดกมีการใช้ความเปรียบในลักษณะต่างๆ ดังนี้คือ ใช้เพื่อพรรณนาภาพให้เด่นชัด ใช้เพื่อพรรณนาความรู้สึกให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ใช้เพื่อแสดงข้อคิดที่เป็นนามธรรม และใช้เพื่อโยงความหมาย

4.4.1 การใช้ความเปรียบเพื่อพรรณนาภาพ

การใช้ความเปรียบเพื่อพรรณนาภาพ เป็นวิธีที่พบมากที่สุด ในอรรถกถาชาดก การพรรณนาภาพมักเกิดขึ้นจากการนำคำหรือความมาเป็นตัวเปรียบ เพื่อขยายความหมายของสิ่งที่ต้องการสื่อให้เด่นชัดยิ่งขึ้น การใช้ความเปรียบในลักษณะนี้ จะช่วยให้เห็นภาพเกิดขึ้นในใจจากการพรรณนาเปรียบเทียบ จึงอาจจำแนกพิจารณาเป็น 1) การใช้คำเป็นตัวเปรียบ และ 2) การใช้ข้อความเป็นตัวเปรียบ

1) การใช้คำเป็นตัวเปรียบ

คำที่นำมาเป็นตัวเปรียบ(vehicle) นั้น ได้แก่คำที่นำมาเปรียบเทียบ(อุปมา) เพื่อให้ความหมายของคำที่ต้องการกล่าวถึง(อุปไมย) เด่นชัดขึ้น คำตัวเปรียบในอรรถกถาชาดกมักเป็นคำที่อยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ซึ่งอาจเป็นการเปรียบเพื่อบอกขนาด เช่น "ก็ชื่อว่าผู้เป็นทูตจะ

หึ่งมีร่างกายประมาณเท่าลำตาลหรือ " (64/34) "นิรมิตร่างประมาณเท่าห่างอนไถ" (64/46) "ดู
ก่อนพรหมณ์ ณ ที่ใกล้สระนั้น มีฟักแพงแตงน้ำเต้า 3 ชนิด ชนิดหนึ่งผลโตเท่าหม้อ อีกสองชนิด
ผลโตเท่าตะโพน " (64/540) "มีกองเพลิงกองหนึ่งประมาณเท่าหึ่งห้อย" (63/329) และ "สิ่งที่ตกใน
ภาคพื้นแม่ลึกเท่าเมล็ดพันธุ์ผักกาดก็ปรากฏ" (63/329)

คำที่เป็นตัวเปรียบอาจบอกสีเพื่อเน้นภาพให้ชัดเจนและรู้สึกได้ เช่น "พระพักตร์พระ
แม่เจ้าเกรียมดำเหมือนดอกบัวอยู่ในมือ ถูกฝ่ามือขี้ ฉะนั้น " (64/72) บางครั้งก็เป็นการเปรียบเทียบที่
ให้สีและขนาดไปพร้อมๆ กัน เช่น "มีกายสีขาวเช่นกับเขาไกรลาส พร้อมด้วยเศวตฉัตร"(64/663)
และมักมีข้อความขยายคำที่เป็นตัวเปรียบ โดยให้รายละเอียดมากขึ้น เพื่อสร้างภาพให้เห็นชัดเจน
เช่น "ข้าแต่สมมติเทพ เสนาะจะรู้อะไรเห็นแต่ยศเท่านั้น ไม่เห็นไม้ค้อนใหญ่ซึ่งตกบนศิระ
เปรียบเหมือนกาอยู่ในที่เท้าวสุก และเปรียบเหมือนสุนัขปรารถนาจะดื่มนมส้ม"(63/374) ความ
เปรียบนี้ มโหสถได้กล่าวเปรียบอำมาตย์เสนาะว่าเป็นผู้ไม่มีปัญญา มีแต่ความโลภ เหมือนกา ซึ่ง
คอยอยู่ในที่ที่สำหรับเท้าวสุก และยัมน่าสมเพชเหมือนสุนัขที่ปรารถนานมส้มซึ่งไม่ใช่อาหารของ
ตน นับว่าเป็นการบริภาษที่รุนแรงมิใช่น้อย

ในบทชมความงามของตัวละครเอกในเรื่อง ก็เป็นอีกบทหนึ่งที่นิยมใช้คำเป็นตัวเปรียบ
เพื่อพรรณนาภาพ เช่นใน ฎริทัตชาดก (64/1-122) มีบทชมโฉมของพระฎริทัตตอนที่แปลงกายไป
กราบพระเจ้าสาครพรหมทัตดังนี้

...ใครมีสีหน้าสุกใสด้วยแผ่นทองคำอันหนา มีพรรณดังสายฟ้า
ชันชาয়งนุ่มแน่น สอดสวมแสงธนูรุ่งเรืองด้วยสิริมาอยู่ นั้นเป็นใคร ใคร
มีพักตร์ผ่องใสเพียงดังทอง เหมือนถ่านไฟไม้ตะเคียนซึ่งลุกโชนอยู่ที่ปาก
เบ้า รุ่งเรืองด้วยสิริมาอยู่ ...เส้นผมของใครต้องลมอยู่ไหวๆ ปลายสนิท
ละเอียดดำ งามจนลดาต ดังสายฟ้าพุ่งขึ้นจากท้องฟ้า ใครมีเนตรซ้าย
ขวากว้างและใหญ่ งาม มีพักตร์ผ่องใสดังคันช่องทอง ใครมีโอษฐ์สะอาด
เหมือนสังข์อันขาวผ่อง เมื่อเจรจา (แลเห็น) ฟันขาวสะอาดงามดังดอก
มณฑารพตุ้ม ใครมีมือและเท้าทั้งสองมีสีเสมอด้วยน้ำครั้งตั้งอยู่ในที่
สบาย มีริมฝีปากเปล่งปลั่งดังผลมะพลับ งามดังดวงอาทิตย์... (64/26-
27)

ในบทชมโฉมข้างต้นนี้ ได้พรรณนาความงามของฎริทัตด้วยการใช้คำว่า สายฟ้า ทอง
และสีของถ่านไม้ตะเคียนขณะที่กำลังลุกติดไฟ มาเป็นตัวเปรียบให้เกิดภาพของความงามที่เปล่ง

ปลั่งของผิวและใบหน้าของตัวละครให้โดดเด่นยิ่งขึ้น เมื่อกล่าวถึงความสะอาดของปาก ก็เปรียบกับสังข์ ที่ขาวเกลี้ยงเกลา และกล่าวถึงความเปล่งปลั่งก็เปรียบกับความอวบอิมของผลมะพลับ ซึ่งจะได้ภาพทั้งผิวและสีผิวปรากฏอย่างชัดเจนไปพร้อมกันด้วย

ใน มโหสถชาดก มีบทชมโฉมพระนางนันทาเทวีว่า

ดวงพระเนตรนั้นเปรียบกับตานกพิราบ มีพระสรีรภาพอันโสภา
 ริมพระโอษฐ์แดงดุจผลตำลึงสุกกี่ปานกัน มีบันพระองค์บางอย่างจะรวบกำ
 รอบทีเดียว มีบันพระองค์เล็เรียวดุจถานาคลดากเกิดแล้วดี และดุจ
 กาญจนไพที พระศกของนางนันทาเทวียาวดำปลายช้อยเล็กน้อยดุจ
 ปลายมิด พระนางเจ้านั้นดีดวงพระเนตรเชื่องราวกะดวงตาแห่งลูกมฤค
 หนึ่งขวบเกิดดีแล้ว หรือดุจเปลวเพลิงในเหมันตฤดู แม่น้ำใกล้ภูษาหรือหมู่
 ไม้ดาดดาชไปด้วยไม้ไผ่เล็กๆ ย่อมงดงามฉันใด เส้นพระโลมชาติก็อ่อนงด
 งามฉันนั้น พระนางมีพระเพลางามดั่งวงกฤษณางาม มีพระถันยุดคดงคู้
 ผลมะพลับทองงามเป็นที่หนึ่ง มีพระสัณฐานพึงพอดีไม่สูงนัก ไม่ต่ำ
 นัก..."(63/323-324)

ความข้างต้นนี้ เป็นบทพรรณนาเพื่อแสดงสีข้าง เช่นที่เปรียบว่า ริมฝีปากแดงดังผล
 ตำลึงสุก ดวงตาแวววาวดังเปลวไฟในฤดูหนาว และใสดุจตานกพิราบ บอกขนาดบ้าง เช่นว่า
 เชื่องกำลังงามเหมือนกับตาลูกเนื้ออายุหนึ่งขวบ มีบันพระองค์บางเล็กเรียวยเหมือนเกอวัลย์ และ
 บอกคุณสมบัติบ้าง เช่นว่าพระถันกลมมนและเต่งดังลูกมะพลับทอง และพระเพลากลมกลิ้งเรียวย
 สวยดั่งวงช้าง และมีการขยายความ โดยเปรียบเทียบอ่อนนุ่มของเส้นพระโลมชาติที่กระจายอยู่
 ตามร่างกายว่าเหมือนไม้ไผ่เล็กๆ ที่ขึ้นรอบๆ แม่น้ำซึ่งอยู่ใกล้ภูเขา

ความละเอียดลออและวิจิตรบรรจงในการพรรณนาความงามข้างต้น ทำให้เห็นการใช้
 คำเปรียบที่หลากหลายมาเป็นเครื่องมือสื่อถึงความงามของตัวละครอย่างที่ไม่ต้องกล่าวให้มาก
 ความ แต่ได้ภาพทั้งงามลึกซึ้งแฝงไว้ในคำที่นำมาเปรียบนั้นแล้ว

นอกจากจะมีการใช้คำเป็นตัวเปรียบเทียบในการพรรณนาความงามแล้ว ยังมีการใช้ความ
 เปรียบในการพรรณนาขยายความคุณสมบัติของตัวละครเอกให้ชัดเจนยิ่งขึ้นอีกด้วย ดังใน
 เวสสันดรชาดก (64/484-814) มีการพรรณนาถึงพระเวสสันดร ผู้เป็นที่พึงของชาวสี่พิที่ทั้งหลาย
 ดังนี้

พระองค์(พระเวสสันดร) เป็นที่ฟังของพวกราชก ดังธรรมเนียมเป็นที่ฟังของสัตว์ทั้งหลายฉะนั้น ใครจะฟังบอกซึ่งพระเวสสันดรมหาชาผู้เปรียบเหมือนแม่ธรณีแก่เราได้ พระองค์เป็นที่ไปเฝ้าของพวกราชก ดังสาครเป็นที่ไหลไปรวมแห่งแม่น้ำทั้งหลายฉะนั้น ใครจะฟังบอกซึ่งพระเวสสันดรมหาชาผู้เปรียบเหมือนสาครแก่เราได้ พระองค์เป็นดังสระน้ำ มีท่าอันงามราบเรียบ ลงดื่มได้ง่าย มีน้ำเย็นเป็นที่รื่นรมย์ใจ...

การพรรณนาถึงความเป็นที่ฟังของพระเวสสันดรข้างต้นนี้ ได้ขยายความด้วยคำว่า พระองค์เป็นเหมือนแม่ธรณี เป็นสาครใหญ่ที่แม่น้ำไหลไปรวมกัน และเป็นเหมือนสระน้ำที่ลงดื่มกินได้ง่าย นอกจากนี้ ชูชกยังเปรียบพระเวสสันดรว่าพระองค์เหมือนต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นมะม่วง ต้นรัง และต้นไม้ใหญ่ทั่วไปที่เกิดอยู่ใกล้ทางเดิน ให้ผู้เหนื่อยยากเข้ามาแวะพักอาศัยร่มเงาอันได้อย่างสะดวกตาย ความเปรียบที่เกิดจากวาทศิลป์ของชูชกบทนี้ แสดงถึงคุณสมบัติของพระเวสสันดรในสายตาของคนยากว่า พระองค์พร้อมจะเป็นที่ฟังของคนยากทั้งหลาย ที่เข้ามาขอความช่วยเหลือจากพระองค์ และคนยากเหล่านั้นก็ย่อมจะได้รับความเอื้อเฟื้อจากพระองค์เป็นอย่างดีในทุกกรณี การพรรณนาถึงพระเวสสันดรบทนี้ได้สะท้อนให้เห็นลักษณะของตัวละครชูชกเด่นชัดยิ่งขึ้นว่า เป็นผู้เห็นแก่ได้และเห็นแต่ทางได้ฝ่ายเดียว ขณะเดียวกันก็เป็นผู้มีวาทศิลป์ดีเยี่ยมสามารถกล่าววินิมยยกย่องพระเวสสันดรว่าเป็นที่ฟังของสัตว์โลกทั้งมวล และยังใช้เล่ห์เพทุบายหลอกล่อให้พราหมณ์เจตบุตรยอมบอกที่อยู่ของพระเวสสันดรจนได้ในที่สุด

การใช้คำเป็นตัวเปรียบดังข้างต้นนี้ มักมีส่วนขยายของคำเป็นการให้รายละเอียด เพื่อแสดงภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และเมื่อจะเปรียบการกระทำหนึ่งๆ ก็มักยกการกระทำมาเป็นตัวเปรียบเช่นใน พรหมนารถชาดก (64/205-295)กล่าวถึงพระเจ้าอังคตราชตรัสถามปัญหาแก่นักบวชเปลือยผู้หนึ่ง มีความว่า "คุณาชีวกนั้น ครั้นถูกถามแล้วอย่างนี้ จึงไม่เห็นทางพยากรณ์อันเหมาะสมแก่ราชปุจฉา ซึ่งเป็นประหนึ่งเอาท่อนไม้ตีโคที่กำลังเที่ยวไปอยู่ หรือเหมือนคราดหยากเยื่อทิ้งด้วยจวกฉะนั้น" (19/116) ความเปรียบนี้ มีความหมายว่าใช้เครื่องมือไม่เหมาะสมกับกิจกรรมที่กระทำอยู่ เช่นเดียวกับที่พระเจ้าอังคตราชมาตรัสถามปัญหารวมแก่นักบวชเปลือยแทนที่จะสนทนากับพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระสัมพันธัญญะ เช่นเดียวกับการตีโคด้วยท่อนไม้และการคราดหยากเยื่อด้วยจวก หรือข้อความว่า "มหาปฐมพีอันหนาสองแสนสี่หมื่นโยชน์ก็ดังสนั่นหวั่นไหว ดุจช้างตัวประเสริฐตมันอาละวาดคำรามร้องฉะนั้น เขาสิเนรุราชก็โอนไปมามีหน้าเฉพาะเซตุรนครตั้งอยู่ ดุจหน่อหวายโอนเอนไปมาฉะนั้น"(64/612) และใน สิวราชชาดก (61/56-80)

ได้กล่าวเปรียบอาภัพกิริยามีกระทำดุจเดียวกันว่า"ถ้าหากว่าใครๆ จะเอ่ยปากขอดวงหทัยของเรา ไชร์ เราจะเอาหอกแหวนประเทศนำดวงหทัย ซึ่งมีหยาดโลหิตไหลอยู่ออกให้ ดุจถอนปทุมชาติ ทั้งก้านขึ้นจากน้ำอันใสจะนั้น ...ถ้าใครเอ่ยปากขอดวงตาของเรา เราจักควักดวงตาทั้งคู่ออกให้ เหมือนดังควักจาวตาลจะนั้น"(61/64)

การใช้คำเป็นตัวเปรียบข้างต้นนี้ ย่อมช่วยให้เห็นภาพได้ชัดเจนและลึกซึ้งยิ่งขึ้น การนำคำมาเป็นตัวเปรียบนั้น มักเป็นคำชนิดเดียวกันกับคำที่นำไปเปรียบ เช่นถ้าเป็นคำนามก็มักยกคำนามมาเปรียบ และถ้าเป็นคำกริยาก็มักยกคำกริยามาเปรียบ เพื่อให้ข้อความนั้นมีความหมายที่ให้ภาพในจินตนาการได้กว้างและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2) การใช้ข้อความเป็นตัวเปรียบ

การใช้ข้อความเป็นตัวเปรียบอาจปรากฏในลักษณะของบทอุปมา กล่าวคือข้อความนั้นมีความสมบูรณ์ในตัวเองและได้ยกมาเทียบกับข้อความที่ต้องการกล่าวถึง เพื่อขยายความให้เกิดภาพและความหมายที่ลึกซึ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ดังใน พรหมนารถชาดก (64/205-295)

ข้าแต่พระมหาราชฯ กระหม่อมฉันจักยกตัวอย่างมาเปรียบ ถวายเพื่อประโยชน์แก่ทูลกระหม่อม บัณฑิตทั้งหลายในโลกนี้ บางพวก ย่อมรู้เนื้อความได้ด้วยอุปมา เปรียบเหมือนเรือของพ่อค้าบรรทุกสินค้าหนักเกินประมาณ ย่อมนำสินค้าอันหนักยิ่งไปจมลงในมหาสมุทร อันใด นรชนสั่งสมบาปกรรมทีละน้อยๆ ก็ย่อมพาเอาบาปอันหนักยิ่งไปจมลงในนรกจะนั้น (64/216)

ความเปรียบนี้ เป็นบทอุปมาที่แสดงให้เห็นเข้าใจถึงการสั่งสมบาปทีละน้อย แต่เมื่อสั่งสมไว้มากเข้าก็จะเป็นเหมือนเรือที่บรรทุกสินค้าหนักเกินไป ย่อมจมลงในมหาสมุทร การจมลงในนรกจึงสามารถเกิดเป็นภาพขึ้นได้จากการเปรียบเทียบกับเรือ

ใน กุณาลชาดก (62/514-616) มีข้อความกล่าวเปรียบสตรีไว้หลายตอน ซึ่งมักเป็นการเปรียบในทางร้าย เช่นกล่าวเปรียบความใจคดของสตรีที่ย่อมหาโอกาสอกใจสามีว่า "แม่น้ำทั้งปวงมีทางคดเคี้ยวและป่าทั้งปวงรกเรื้อด้วยต้นไม้ อันใด หญิงทั้งปวงเมื่อได้ช่อง (ที่ลับ) พึงกระทำกรรมอันลามกเป็นแน่ " (62/526) ข้อความนี้ได้แสดงภาพความคดและเต็มไปด้วยความ

ลึกลับแม่น้ำที่มีทางคดเคี้ยวและป่าทึบที่รกด้วยต้นไม้ กับสตรีที่มีใจคดเคี้ยว ลึกลับซับซ้อน เต็มไปด้วยสิ่งชั่วร้าย และพร้อมที่จะทำชั่วในเรื่องกามคุณ

ใน เตมียชาดก (63/1-74) มีความเปรียบเกี่ยวกับอายุของคนเราว่า

เมื่อด้ายที่เรากำลังทอ ช่างหูกทอไปได้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอก็ยังเหลืออยู่น้อยเท่านั้น แม้ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็ฉันนั้น แม่น้ำที่เต็มฝั่ง ย่อมไม่ไหลไปสู่ที่สูง ฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมไม่กลับไปสู่ความเป็นเด็กอีก ฉันนั้น แม่น้ำที่เต็มฝั่งย่อมพัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่ง ให้หักโค่นไป ฉันใด สัตว์ทั้งปวงย่อมถูกชราและมรณะพัดพาไป ฉันนั้น (63/15)

ความเปรียบนี้ ได้ทำให้วันเวลาที่ผ่านไปของชีวิตคนเรา ซึ่งเป็นนามธรรม คือ เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นแต่รู้สึกได้ มาทำให้เป็นรูปธรรมด้วยการเปรียบกับการทอผ้า น้ำไหลไปลงสู่ที่ต่ำ และการพัดพาไปของแม่น้ำ นอกจากนี้ทำให้เห็นภาพของการเปลี่ยนไปตามวันเวลาที่ไม้อาจย้อนกลับคืนแล้ว ยังทำให้ตระหนักว่าสิ่งนี้เป็นเรื่องธรรมดาธรรมชาติที่ย่อมเกิดขึ้นกับทุกคน

การใช้ข้อความเป็นตัวเปรียบ มักมีโครงสร้างของข้อความซึ่งอาจมีก็ประโยคก็ได้ คือ ข้อความที่นำมาเปรียบ **ฉันใด** ข้อความที่ต้องการกล่าวถึง **ฉันนั้น**

การใช้ความเปรียบด้วยข้อความข้างต้นนี้ ย่อมให้เห็นความหมายของข้อความที่นำมาเปรียบได้อย่างสมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งก็จะทำให้ผู้ฟังเกิดจินตนาการคล้อยตามได้ ให้เข้าใจเรื่องราวที่ยกมาได้กระจ่างชัดตรงกัน และมีความคลาดเคลื่อนในเนื้อความที่กำลังกล่าวถึงน้อยที่สุด การใช้คำและความมาเป็นตัวเปรียบดังได้กล่าวมาแล้วนี้ จึงนับว่าเป็นลักษณะเด่นของการใช้ความเปรียบที่พรรณนาให้เกิดภาพ ซึ่งเป็นกลวิธีหนึ่งของการสอนที่ใช้ความเปรียบในอรรถกถาชาดก

4.4.2 การใช้ความเปรียบเพื่อพรรณนาความรู้สึก

การพรรณนาความรู้สึกของตัวละครด้วยการใช้ความเปรียบนั้น ปรากฏใน **เวสสันดรชาดก** (64/484-814) เด่นที่สุด ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์โศกเศร้าสะเทือนใจ หรือในยามยินดีก็ตาม การใช้ ความเปรียบมาสื่อให้เกิดภาพ ย่อมก่อให้เกิดอารมณ์คล้อยตามและเข้าใจตัวละครได้อย่าง

ลึกซึ้ง ดั่งการพรรณนา ความรู้สึกของพระเวสสันดรเมื่อชุกได้ขอสองพระกุมาร พระเวสสันดรทรงโสมนัสมาก "ทรงยังเชิงบรรพตให้บันลือลั่น *ดูบุคคลวางถุงเต็มด้วยกหาปณะหนึ่งพันในมือของบุคคลที่เหยียดออกมารับฉะนั้น*"(64/714)

แต่เมื่อชุกพาพระกุมารทั้งสองจากไปแล้วเขียนตึจนหลังโลหิตพระเวสสันดรทรงเสียวพระทัยมาก ดังที่พรรณนาว่า "กาลนั้น ความเศร้าโศกมีกำลังเพราะปรารถนาพระโอรสพระธิดาได้เกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ พระหทัยมังสะของพระมหาสัตว์ได้เป็นของร้อน พระองค์ทรงหวั่นไหวด้วยความเศร้าโศก *ดูช่างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับและดูดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู*"(64/729)

ความเปรียบเทียบว่า รากะข้างขบมันถูกพญาราชสีห์จับไปนั้น ได้แสดงภาพของความอึดอัดปวนปั่นในใจของพระเวสสันดรได้เป็นอย่างดี และเปรียบย้าอีกว่าความรู้สึกนั้นเป็นเช่นพระจันทร์ถูกพระราหูอมไว้ ซึ่งก็แสดงถึงการตกอยู่ใต้อำนาจ โดยไม่สามารถจะหลุดพ้นจากภาวะอึดอัดคับข้องใจไปได้

เมื่อพระนางมัทรีทรงกลับมาจากป่า ได้กราบทูลถามพระเวสสันดรถึงพระกุมารทั้งสอง แต่พระเวสสันดรไม่ทรงตอบ พระนางจึงทรงตัดพ้อว่า

ความทุกข์ที่หม่อมฉันมิได้เห็นลูกน้อยทั้งสองคือขาลีและกัณหาชينا
ในวันนั้นเป็นความทุกข์ที่ยิ่งกว่าถูกขบไล่จากแวนแคว้น *เปรียบเหมือนแผลที่ถูกแทงด้วยลูกศร ฉะนั้นการที่หม่อมฉันมิได้เห็นพระลูกน้อยทั้งสอง ทั้งฝ่าพระบาทก็มีได้ตรัสกับหม่อมฉันนี้เป็นลูกศรเสียบแทงหทัยของหม่อมฉันซ้ำสอง* (562)

ความเปรียบเทียบนี้ได้ถ่ายทอดให้เห็นความรู้สึกของแม่ที่มีต่อลูก โดยเปรียบเทียบว่าเหมือนลูกศรแทงซ้ำที่แผลเดิม ทำให้ย้าความเจ็บปวดเป็นทวีคูณ

การใช้ความเปรียบเทียบเพื่อพรรณนาความรู้สึกนี้ ย่อมทำให้เกิดรสรณคดีที่ให้อารมณ์สะเทือนใจได้มาก ในวรรณคดีไทยนั้นมักสร้างเรื่องเน้นความสะเทือนอารมณ์อยู่แล้ว ความเปรียบจึงช่วยถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการใช้ความเปรียบซ้ำๆ ดังตอนที่พรรณนาถึงความรักของมารดาที่มีต่อบุตร เมื่อพระนางมุสดีทรงคร่ำครวญถึงพระเวสสันดรซึ่งจะไปอยู่ป่าว่า

ฉะนั้น เมื่อเกล้ากระหม่อมฉันไม่เห็นลูกรักทั้งสอง ก็จักวิ่งพล่านไป ตามที่นั่นๆ เป็นแน่แท้ เหมือนนางนงจากพรากในหนองอันไม่มีน้ำ ฉะนั้น ก็เมื่อเกล้ากระหม่อมฉันพำเพื่อทูลอ่อนวอนอยู่อย่างนี้ ถ้าพระองค์จะทรง ขับไล่พระเวสสันดรเสียจากแคว้น กระหม่อมฉันเห็นจักต้องสละชีวิต เป็นแน่ (501-502)

ความเปรียบที่พระนางผู้สดีทรงกล่าวซ้ำๆ นี้ เป็นการย้ำให้เกิดภาพที่แสดงถึงความ รักของมารดาที่มีต่อบุตรและไม่อยากให้บุตรจากไป และยังเป็นกรกล่าวคร่ำครวญต่อพระเจ้า สกนชัยให้พระองค์ประจักษ์ถึงความรักอาลัยของพระนางได้เป็นอย่างดี แต่พระองค์ก็ไม่อาจฝืน ความต้องการของประชาชนชาวสปีได้ เช่นกับกับการพรรณนาความรักของพระนางมัทรีที่มีต่อ พระกุมารทั้งสอง เมื่อพระนางทรงหาพระโอรสและพระธิดาไม่พบว่า

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยลูยรับเรา
ในประเทศนี้ ดุจลูกวัวอ่อนยืนคอยแม่โคนมฉะนั้น

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยืนต้อนรับแม่
อยู่ตรงนี้ดุจหงส์ยืนอยู่บนเปือกตมฉะนั้น

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยืนรับเราอยู่ที่
ใกล้อาศรมนี้ ลูกทั้งสองเคยรำเรียงหรรษาวิ่งมาต้อนรับแม่ ดุจมฤคาชาติชุน
วิ่งเล่นไปโดยรอบ ฉะนั้น รำเรียงบันเทิงไป ประหนึ่งยังหัวใจแม่ให้ยินดี
(64/743)

ความเปรียบข้างต้น ได้พรรณนาความรักและห่วงใยของพระนางที่ทรงเปรียบพระ โอรสและธิดาว่าเป็นเหมือนลูกเนื้อและลูกโคที่ไม่อาจหากินเองได้ หรือเหมือนหงส์ที่ไม่อาจบินขึ้น บนท้องฟ้า และเหมือนลูกเนื้อที่วิ่งเล่นไปมา ได้แต่รอคอยให้ผู้เป็นมารดามาดูแลและให้นม และ พระนางยังได้เปรียบตนเองที่ละเลยทิ้งลูกไปหากินว่า

แม่ละลูกน้อยทั้งสองไว้ ออกไปหาผลไม้ ดังแม่แพะและแม่เนื้อ
ละลูกน้อยๆ ไปหากิน ดังปักซีละทิ้งลูกน้อยไปจากรัง หรือดังนางราชสีห์
ผู้ต้องการอาหาร ละลูกน้อยออกไปหากิน ฉะนั้น (743-744)

ความเปรียบนี้เน้นการพรรณนาอารมณ์ของผู้เป็นมารดาที่ห่วงหาลูกน้อย ซึ่งก่อให้เกิด ความสะเทือนใจได้เป็นอย่างดี

ใน วิสูตรชาดก (64/296-483) มีความเปรียบเทียบที่พรรณนาความรู้สึกในตอนที่ครอบครัวและบริวารพากันร่ำไห้เมื่อวิรุบบันทิตจะต้องไปกับปุลณกยักษ ได้เปรียบเทียบว่า "...บุตรพินหนึ่ง ภริยาพินหนึ่งและทาสเจ็ดร้อยในนิเวศน์ของวิรุบบันทิต ต่างประคองแขนทั้งสองร้องไห้คร่ำครวญ กลิ้งเกลือกกลับไปกลับกันไปเหมือนป่าไม้ร่วงถูกลมพัดล้มระเนระนาดทับกันไป ฉะนั้น"(64/434) อีกตอนหนึ่ง ก็เปรียบในลักษณะเดียวกันว่า " ร้องไห้คร่ำครวญกลิ้งเกลือกล้มระเนนทับกันไป ดุจป่าไม้ร่วงใหญ่ถูกลมพัดหักทบทอดทับพื้นดินเป็นด้านๆ ไปฉะนั้น"

การใช้ความเปรียบพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกนี้ นอกจากจะทำให้เกิดภาพและอารมณ์ความรู้สึกคล้ายตามตัวละครไปด้วยแล้ว ยังก่อให้เกิดความไพเราะกินใจ และเกิดความหมายที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น คำและความที่นำมาเปรียบมักเป็นคำที่ใช้ในชีวิตประจำวัน หรือเป็นภาพที่พบเห็นได้ตามธรรมชาติ และในบางครั้งก็เปรียบกับสภาพแวดล้อมของตัวละคร ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกคล้ายตามได้ง่ายและเข้าใจความรู้สึกของตัวละครมากยิ่งขึ้นด้วย

4.4.3 การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรม

หลักธรรมคำสอนในศาสนาพุทธบางเรื่องเข้าใจยาก แม้จะเป็นเรื่องที่ไม่ซับซ้อนแต่สำหรับผู้ศึกษาบางคนที่ต้องการคำแนะนำ หรือคำกล่าวขยายความเพื่อให้เข้าใจได้ตรงชัด พระพุทธเจ้าจึงทรงยกความเปรียบมาเป็นข้อความทำหน้าที่ขยายความให้เกิดเป็นภาพ ซึ่งทำให้เข้าใจหลักธรรมคำสอนเรื่องนั้นๆ มากขึ้น ดังใน พรหมนารทชาดก (64/205-295) พรหมนารททูลพระราชาวา

ขมهابพิตรจงทรงสำคัญพระวรกายของพระองค์ว่าเป็นดังรด อันมีใจเป็นสารดี กระปรีกระเปร่า (เพราะปราศจากดินมิถะ) อันมีอวิหิงสา เป็นเพลที่เรียบร้อยดี มีการบริจาคน้ำเป็นหลังคา มีการส่ำรวมเท้าเป็นกง มีการส่ำรวมมือเป็นกระพอง มีการส่ำรวมท้องเป็นน้ำมันหยอด มีการส่ำรวมวาจาเป็นความเงียบสนิท มีการกล่าวคำสัตย์เป็นองครัดอันบริบูรณ์ มีการกล่าวคำไม่ส่อเสียดเป็นการเข้าหน้าไม้สนิท มีการกล่าวคำอ่อนหวานเป็นเครื่องรดอันเกลี้ยงเกลา มีการกล่าวพอประมาณเป็นเครื่องผูกมัด...(64/290)

ความเปรียบนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะสอนเรื่องร่างกายของคนเรานั้นเป็นเหมือนรถ มีใจเป็นนายสารดี และมีอวัยวะต่างๆ เป็นองค์ประกอบของรถ เพื่อนำพาให้รถนั้นวิ่งไปในหนทางที่ถูกต้อง การใช้ความเปรียบมาอธิบายหลักธรรมในการครองชีวิตอย่างไม่หลงในอบายนี้ ย่อมทำให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น

หากจะสอนเรื่องการถูกพันธนาการด้วยกิเลส และการหลุดหลุดจากกิเลสเหล่านั้น อาจเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจสำหรับบางคนที่ยังต้องอธิบายให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้นก็จะสอนด้วยความเปรียบว่า

เครื่อง(จอบ)จាំคือกิเลสอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจตัณหาและโลภเพียง
คราวเดียวย่อมแก้หลุดได้ยาก ดุจดั่งเต่าหลุดจากที่ผูกได้ยาก นักปราชญ์ตัด
เครื่องจอบจាំคือกิเลสนั้น แม้มั่นคงอย่างนี้ด้วยพระขรรค์คือญาณ ตัดขาด
ห้วงเหล็กแล้ว ดุจช่างตัวประเสริฐซึ่งเมามัน มิฉะนั้นดุจสีหะหนุ่มทลายซึ่งกร
วังเกี้ยววัตตุคาม และกิเลสกามดุจพื้นที่กองหยากเยื่อ (57/279)

ข้อความนี้ได้เปรียบสองเรื่อง คือการตัดกิเลสในเพียงคราวเดียว ย่อมตัดได้ยาก แต่สำหรับนักปราชญ์แล้ว สามารถตัดกิเลสได้ง่ายเหมือนใช้มีดตัดห้วงเหล็ก หรือเหมือนสัตว์ใหญ่ทลายซึ่งกรงได้ เมื่ออธิบายด้วยความเปรียบดังนี้ ก็จะช่วยให้เข้าใจประเด็นสำคัญของข้อความว่า การเป็นนักปราชญ์นั้น ย่อมต้องมี "ญาณ" คือการหยั่งรู้หรือการกำหนดรู้ ซึ่งเปรียบเป็นมีด ที่สามารถตัดกิเลสได้ เช่นเดียวกับการใช้ความเปรียบอธิบายเรื่องการทำเพณีสวรรคตของพระเวสสันดรให้พระกุมารชาลีและพระธิดากันทาฟังว่า

ดูก่อนพ่อชาลีพระลูกรัก พ่อจงมา จงเพิ่มพูนบารมีของพ่อให้เต็ม
จงช่วยไสรจสรหงหทัยของพ่อให้เย็นฉ่ำ จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสอง
จงเป็นดั่งยานนาวาของพ่อ ไม่นวันไหวต่อสาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือ
ชาติ จักยังมนุษย์ทั้งเทวดาให้ข้ามด้วย (64/719-720)

ข้อความนี้เปรียบการยอมเป็นบุตรทานของพระกุมารทั้งสองกับการเป็นยานนาวา ที่พาพระบิดาข้ามวัฏฏสงสารได้ การอธิบายหลักธรรมที่เป็นนามธรรม ด้วยการให้ความเปรียบให้เป็นรูปธรรมดังข้อความนี้ ย่อมทำให้เข้าใจได้ง่าย อีกทั้งยังเกิดเป็นความไพเราะที่มีความหมายกินใจลึกซึ้งอีกด้วย เมื่อพิจารณาถึงคำตัวเปรียบคือ "ยานนาวาข้ามสาคร" แล้ว จะเห็นว่า พระเวสสันดรทรงมีจิตวิทยาอย่างสูงที่โน้มน้าวชักจูงให้พระกุมารทั้งสองทรงเห็นความสำคัญของการข้ามสาครในครั้งนี้ ซึ่งจำต้องอาศัยยานนาวาพาไป ยานนาวานี้จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่จะทำให้ข้าม

สาครวิภูฏสังสารได้สำเร็จ อีกประการผลจากการข้ามสาครได้นั้นไม่เพียงแต่เฉพาะพระบิดาเท่านั้น แต่ยังช่วย "สัตว์โลกและเทพดา" อีกด้วย ความสำคัญของยานนาวาจึงมีค่ายิ่งทวีคูณที่จะนำไปสู่ความสำเร็จสูงสุด

การใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรมนี้ กล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของการสอนในพุทธศาสนา เพราะนอกจากความเปรียบที่ใช้จะช่วยให้เข้าใจหลักธรรมได้ง่าย กระจำจืดและมีความเข้าใจตรงกันแล้ว ยังทำให้เกิดความไพเราะกินใจและจดจำได้ง่ายอีกด้วย การเปรียบเทียบหลักธรรมให้เป็นรูปธรรมนี้ ยังช่วยให้เกิดความหนักแน่นในเนื้อหา เป็นการฝึกปัญญาไปในขณะเดียวกันเพื่อให้เกิดการตีความที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

วิธีการใช้ความเปรียบในลักษณะนี้ นับว่าเหมาะสมกับการสอนคติธรรมสำหรับเด็ก เพราะจะเป็นการอธิบายเรื่องคติธรรมซึ่งเป็นนามธรรมและเข้าใจยาก ให้กลายเป็นรูปธรรมและสามารถเข้าใจง่ายและชัดเจนได้ ดังที่มีบทเปรียบเทียบการศึกษาหาความรู้กับการออกเดินทางทางเรือเพื่อไปหาสินค้าว่า

วิชาเหมือนสินค้า	อันมีค่าอยู่เมืองไกล
ต้องยากลำบากไป	จึงจะได้สินค้ามา
จงตั้งเอากายเจ้า	เป็นสำภาอันโสภ
ความเพียรเป็นโยธา	แขนซ้ายขวาเป็นเสาใบ ²⁴

บทนี้ มีการใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายความพยายามในการศึกษาหาความรู้ โดยเปรียบอวัยวะร่างกายเข้ากับส่วนประกอบต่างๆ ของสำภา ทำให้เด็กเข้าใจว่าจะต้องทำอะไรจึงจะมีวิชาความรู้และไม่ให้ทอดอภัยกับความยากลำบากในการเรียน การใช้ความเปรียบในลักษณะนี้ จึงเหมาะสมกับวรรณคดีคำสอนมาก

4.4.4 การใช้ความเปรียบเพื่อโยงความหมาย

ในอรรถกถาชาดกมีการใช้ความเปรียบอีกลักษณะหนึ่ง คือไม่มีการอธิบายความหมายหรือไม่ขยายรายละเอียดของคำตัวเปรียบ ในความเปรียบนั้นมีเพียงคำหลักที่ต้องการขยายความหมาย กับคำที่เป็นตัวเปรียบเท่านั้น ดังข้อความกล่าวเปรียบสตรีในทางร้ายจากเรื่องมหาหังสชาดก (62/374-443) ว่า

²⁴ ศรีสวัสดิวัตร

หญิงเหล่านี้มีมารยาเหมือนพยับแดด เป็นเหตุแห่งความเศร้าโศก เป็นเหตุเกิดโรค และอันตราย อนึ่ง หญิงเหล่านี้เป็นคนหยาบคาย เป็นเครื่องผูกมัด เป็นบ่วง เป็นถ้ำที่อยู่ของพระยามัจจุราช บุรุษใดหลงระเรีงใจในหญิงเหล่านั้น บุรุษนั้นชื่อว่าเป็นคนเลวทรามในหมู่นระ (378)

ใน จุลลปโลภนชาดก (58/108-114) ก็มีความเปรียบข้อความเดียวกันดังนี้

หญิงทั้งหลายนี้เป็นผู้มีมารยาดุจพยับแดด ความโศก โรคและอันตราย ย่อมเกิดแก่ผู้สมาคมกับผู้หญิงรำไป อนึ่งหญิงทั้งหลายกล้าแข็ง เป็นดุจเครื่องผูก เป็นบ่วงแห่งมัจจุราช และมีมหาภูตรูปดุจคูหาที่อาศัย บุรุษใดคุ่นเคยในหญิงเหล่านั้น บุรุษนั้นเท่ากับเป็นคนอาธรรมมีในนรชนทั้งหลาย (113)

ความเปรียบข้างต้นแสดงการโยงความหมายของคำว่า "พยับแดด" หมายถึงเงาแดด หรือแสงแดดกล้าที่ปรากฏในระยะไกลเป็นระยิบระยับลงตา อาจทำให้เห็นเป็นน้ำได้²⁵ เมื่อนำมาเปรียบกับหญิง ก็ให้ความหมายว่าหญิงนั้นมีความหลอกลวง เสแสร้ง เป็นผู้ที่มีความเศร้าโศกอยู่ตลอด เป็นผู้มีโรคและเป็นคนอันตราย เป็นคนหยาบคาย เป็นผู้ยั่วชวนให้ชายต้องถูกจองจำไปจนถึงแก่ชีวิตเพราะหลงใหลสรีระของหญิงนั้น

ใน กุณาลชาดก (62/514-616) มีข้อความกล่าวเปรียบเพื่อโยงความหมายในการดำเนินชีวิตที่ว่า

หญิงทั้งหลายมุ่นมวยผมเหมือนโจร ประทุษร้ายเหมือนสุรา เจือยาพิษ พุดไอ้อวดเหมือนคนขายของ ตะแลงพลิกแพลงเหมือนเขาเนื้อสองลิ้นเหมือนงู ปกปิดเหมือนหลุมคูถ ให้เต็มได้ยากเหมือนไฟ ให้ยินดีได้ ยากเหมือนรากษส นำไปส่วนเดียวเหมือนพญายม กินทุกอย่างเหมือนไฟ พัดพาไปทุกอย่างเหมือนแม่น้ำ ประพฤติตามปรารถนาเหมือนลม ไม่ทำ อะไรให้วิเศษเหมือนเขาเมรุมาศ ผลิตผลเป็นนิตย์เหมือนต้นไม้มีพิษ หญิงทั้งหลายเป็นผู้กำรัตนะไว้ในมือจนนับไม่ถ้วน ทำโภคสมบัติในเรือนให้พินาศ (521)

²⁵ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2538), หน้า 576.

ข้อความนี้ อยู่ในคาถา ซึ่งเป็นภาษาบาลีเก่า ที่อาจสืบทอดท่องจำกันมาตั้งแต่สมัย พุทธกาล ความเปรียบที่ปรากฏจึงสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ในเวลานั้น ครั้นเมื่อกาลเวลาผ่านไป นานวันเข้า ถ้อยคำต่างๆ ในคาถาเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก พระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายความ เหล่านี้ไว้ว่า "มุ่นมวยผมเหมือนโจร" เป็นเพราะโจรสมัยนั้นเกล้าผมแล้วก็ชิงทรัพย์ หญิงเหล่านี้ก็ เช่นกัน เป็น "เหมือนสุราที่เจือยาพิษ" ซึ่งทำให้คนกินแสดงอาการขาดสติ หญิงก็กระทำกับชาย ทั่วไปคนแล้วคนเล่า "พูดไอ้อวด" หญิงย่อมปิดบังโทษของตนและอวดคุณเช่นเดียวกับคนชายของ "ตะแลงพลิกแพลงเหมือนเขาเนื้อ" คือ เขาของเนื้อทรายนั้นบิดไปมา หญิงก็มีความตลบตะแลงพลิก ไปพลิกมาเช่นกัน "เหมือนงู" เพราะชอบกล่าวเท็จ "เหมือนหลุมคูถ" คือบ่อคูถย่อมปิดด้วยไม้ กระจาด หญิงก็ถูกปกปิดด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์สวยงาม และหญิงยังทำให้คนอยู่ใกล้ต้องเดือดร้อน เหมือนคนที่ตกลงในหลุมคูถ "เหมือนไฟ" คือไม่รู้จักเต็ม "เหมือนรากษส" คืออยากกินแต่เนื้อ หญิงก็ปรารถนาแต่เมถุน "เหมือนพญายม" หมายถึง ย่อมทำลายทุกคนให้พินาศเช่นเดียวกับพญายม คือ เทพเจ้าแห่งความตาย ซึ่งได้แต่พาคนไปตาย แต่ไม่อาจทำให้เป็นขึ้นมาอีกได้ เช่นเดียวกับ ไฟ และแม่น้ำ ที่เป็นผู้ทำลายเช่นกัน "เหมือนเขาพระสุเมรุ" คือเมื่อสิ่งใดอยู่ใกล้เขาย่อมเห็นเป็นสี ทองหมดไม่อาจแยกแยะได้ หญิงก็ปรารถนาแต่ความเป็นชายเท่านั้นไม่แยกแยะ และ "เหมือน ต้นไม้มีพิษ" ย่อมล่อเหยื่อให้หลงไหลในกิเลสด้วยความประมาท

ความเปรียบที่โยงความหมายเหล่านี้ ทำให้เกิดการตีความความหมายของคำตัว เปรียบเพื่อโยงมาสู่ความหมายที่ต้องการเปรียบได้อย่างลุ่มลึก จนบางครั้งเกิดเป็นลักษณะของ ความหมายหลายนัย(ambiguity) ซึ่งอาจตีความได้มากกว่าหนึ่งความหมาย เช่นคำกล่าวที่ว่า "(หญิง) ปกปิดเหมือนหลุมคูถ" สามารถตีความได้หลายนัย คือหญิงเปรียบเหมือนหลุมหรือแหล่ง ของความโลโครกสกปรก น่ารังเกียจ หรือหญิงอาจปกปิดความชั่วไว้เหมือนไม้กระจาดที่ปิดหลุม คูถก็ได้

การใช้ความเปรียบเพื่อโยงความหมายในลักษณะที่กล่าวมานี้ มักพบในข้อความที่ เป็นคาถา ซึ่งเป็นการร้อยกรองถ้อยคำในภาษาบาลีที่มีความหมายลึกซึ้งเข้าใจด้วยกัน การทำ ความเข้าใจความเปรียบที่ยากและลุ่มลึกอาจต้องศึกษาจากบริบททางสังคม เข้ามาประกอบการ ตีความจึงจะเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม ความเปรียบลักษณะนี้พบมากในชาดกบางเรื่อง เท่านั้น ที่แสดงปริศนาโดยซ่อนความหมายไว้เช่น มหาสุปินชาดก (56/216-241) และใน กุณฑล ชาดก (62/514-616) เป็นต้น ซึ่งช่วยให้เกิดความสนใจใคร่รู้ในคำอธิบายเพิ่มเติมว่าความหมาย ของคำที่นำมาเปรียบเป็นอย่างไร ทั้งนี้เพื่อจะได้ทำความเข้าใจบริบทที่ต้องการกล่าวถึงให้ชัดเจน ยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ ยังมีการเปรียบเทียบโดยใช้นิทานเล่าเพื่อเทียบพฤติกรรมของตัวละครในนิทาน กับบุคคลที่กำลังกล่าวถึง ดังเช่นใน มหาโพธิชาดก (62/77-118)

ในปางก่อน นกยางตัวหนึ่งมีรูปร่างเหมือนแกะ พวกแกะไม่รังเกียจ เข้าไปยังฝูงแกะ ขำแกะทั้งตัวเมียตัวผู้ ครั้นขำแล้ว ก็บินหนีไปด้วยอาการ อย่างใด สมณพราหมณ์บางพวกก็มีอาการเหมือนอย่างนั้น กระทำการปิด บังตัว เทียวหลอกลวงพวกมนุษย์ บางพวกประพฤติไม่กินอาหาร บางพวก นอนบนแผ่นดิน บางพวกทำกิริยาขัดถูลูสีในตัว บางพวกตั้งความเพียร เดินกระโห่ยกเท้า บางพวกงดกินอาหารชั่วคราว บางพวกไม่ดื่มน้ำ เป็นผู้ มี อาจารย์เลวทราม เทียวพูดอวดว่าเป็นพระอรหันต์ คนเหล่านี้เป็น อสัตบุรุษ...(81)

การใช้ความเปรียบที่ยกเรื่องมาเทียบพฤติกรรมของตัวละครนี้ เป็นวิธีการหนึ่งที่มีการ โยงความหมายที่ได้จากนิทานนั้นมาสู่เรื่องราวที่กำลังจะกล่าวถึง ในที่นี้ ได้เปรียบสมณพราหมณ์ ทั้งหลายที่มีพฤติกรรมหลอกลวงว่าเป็นดังนกกระยาง ซึ่งดูเหมือนจะเป็นผู้ทรงศีลบริสุทธิ์ แต่กลับ มีพฤติกรรมที่ไม่ควรเคารพอย่างยิ่ง หรือใน โสณกชาดก (62/122) ก็กล่าวถึงนิทานเปรียบเทียบ เพื่อโยงความหมายเรื่องกามกิเลส ซึ่งเป็นนามธรรมว่า

นรชนผู้กำหนดในกาม ยินดีในกาม หมกมุ่นอยู่ในกาม กระทำบาป กรรมแล้วยอมเข้าถึงทุกคติ ส่วนนรชนเหล่าใด ละกามทั้งหลายออกไปแล้ว เป็นผู้ไม่มีภัยแต่ไหนๆ บรรลุความที่มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเกิดขึ้น นรชน เหล่านั้นยอมไปสู่มฤตยู ดูก่อนพระเจ้าอรินทมะ อาตมภาพจักแสดงอุปมา ถวายมhabพิตร ขอมhabพิตรจงทรงสดับข้ออุปมานั้น บัณฑิตบางพวก ในโลกนี้ ย่อมรู้เนื้อความได้ด้วยข้ออุปมา มีกาดัวหนึ่งเป็นสัตว์มีปัญญาน้อย ไม่มีความคิด เห็นซากศพข้างลอยอยู่ในห้วงน้ำใหญ่ในแม่น้ำคงคา จึงคิดว่าเราได้ยานนี้แล้วหนอ และซากศพข้างนี้จักเป็นอาหารจำนวนน้อย ใจของกาดัวนั้นยินดีแล้วในซากศพข้างนั้นตลอดคืนและวัน เมื่อกาจิกกิน เนื้อข้าง ตุ่มน้ำมีรสเหมาะสม เห็นต้นไม้อันใหญ่ในปากก็ไม่ยอมบินไป แม่น้ำคงคามีปกติไหลลงสู่มหาสมุทร พัดเอากาดัวนั้นซึ่งประมาทยินดีในซากศพข้างไปสู่มหาสมุทร ซึ่งเป็นที่ไปไม่ได้แห่งนกทั้งหลาย กาดัวนี้มี

- (เมื่อ)อาหารหมดแล้วตกลงในน้ำไปข้างหลัง ข้างหน้า ข้างเหนือ ข้างใต้ไม่ได้ ไปไม่ถึงเกาะ สิ้นกำลังจมลงในท่ามกลางสมุทร อันเป็นที่ไปไม่ได้แห่งนกทั้งหลาย ผุ่งปลา จระเข้ มังกร และปลาร้ายที่เกิดในมหาสมุทรก็ข่มเหง สุกินกันนั้นตัวมีปีกจิบหายดิ้นรนอยู่ ดูก่อนมหาพิตร ฉะนั้นเหมือนกันแล (122-123)

ข้อความนี้มีความมุ่งหมายจะอธิบายเรื่องผู้หลงอยู่ในกามกิเลส จึงได้ยกนิทานเรื่องกามาเป็นนิทานอุทาหรณ์ เพื่อให้ผู้ฟังโยงเรื่องการหลงในกามที่ย่อมพาตนไปสู่ความหายนะอย่างไม่รู้ตัวของกาผู้มีปัญญาน้อยไปสู่ความเข้าใจเรื่องการหลงกามกิเลสของมนุษย์ ที่ต้องจบชีวิตลงเช่นเดียวกับกา ความเปรียบเทียบที่มีการยกนิทานมาเป็นอุทาหรณ์เปรียบเทียบในลักษณะนี้ ทำให้ผู้ฟังที่มีภูมิรู้และประสบการณ์ต่างกัน ย่อมก่อให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งซึ่งต่างกันด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า ความเปรียบในอรรถกถาชาดกนั้นสามารถตีความได้ดีขึ้นลึกแตกต่างกันไปตามภูมิหลังของแต่ละคน ความเปรียบในอรรถกถาชาดกจึงมีความหมายที่ลึกซึ้ง ดีความได้หลายระดับและนำไปสู่การบรรลุพุทธิปัญญาในขั้นต่างๆได้

กลวิธีการสร้างเรื่องที่เน้นการใช้ความเปรียบในอรรถกถาชาดกดังที่กล่าวมาแล้วนี้ มีจุดประสงค์สำคัญในการพรรณนาภาพให้เกิดจินตนาการคล้อยตาม ทั้งการพรรณนาด้วยถ้อยคำและการพรรณนาด้วยข้อความที่สมบูรณ์ ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ฟังได้รับรสวรรณศิลป์ในความเปรียบนั้นด้วย นอกจากนี้ ยังมีการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกเพื่อให้เกิดความสะเทือนใจและเข้าใจความรู้สึกของตัวละคร อีกทั้งมีการใช้ความเปรียบเพื่ออธิบายหลักธรรม ซึ่งเป็นนามธรรมให้มีลักษณะเป็นรูปธรรม เพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ตรงชัดและเกิดความไพเราะกินใจยิ่งขึ้น และการใช้ความเปรียบเพื่อโยงความหมาย ย่อมทำให้ข้อความนั้นสามารถตีความได้อย่างลุ่มลึก และมีความคมคายในความเปรียบนั้น จนนำไปอ้างอิงถึงในชาดกเรื่องอื่นๆ ได้อย่างเหมาะสม

กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนในอรรถกถาชาดกดังที่กล่าวมาข้างต้น มีลักษณะสำคัญที่จัดว่าเป็นเอกลักษณ์ของการสร้างเรื่อง ได้แก่ การสร้างเรื่องที่เน้นนำเสนอหลักธรรมคำสอน ซึ่งจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องในสมัยพุทธกาล คือช่วงปัจจุบันวัตถุ กับเรื่องราวในอดีตกาลคือช่วงที่เรียกว่าชาดก หรืออดีตวัตถุ การสร้างเรื่องโดยเน้นหลักธรรมจะปรากฏทั้งหลักธรรมประการเดียวและหลักธรรมหลายประการ และทั้งที่มีโครงเรื่องง่ายๆ และโครงเรื่องซับซ้อน การเสนอหลักธรรมที่โดดเด่นและชัดเจนดังในอรรถกถาชาดกนี้ ได้เป็นแนวทางการเล่านิทานชาดกหรือนิทานสอนธรรมะในสมัยต่อมา ซึ่งมีการตั้งวัตถุประสงค์ของการสอนที่ชัดเจน แต่อาจมีการผสม

ผลงานเหตุการณ์จากชาดกหลายเรื่อง หรือมีการปรับประยุกต์รายละเอียดของเรื่องให้เข้ากับสภาพสังคมปัจจุบันโดยไม่ทำให้แนวคิดของธรรมะบิดเบือนไป

ในอรรถกถาชาดกยังได้สร้างเรื่องเพื่อสอนที่เน้นพฤติกรรมของตัวละคร การเน้นพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องมักปรากฏพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ พระเทวทัต พระโกกาลิกะ พระโลลुหทัย พระโลสกะ พระอานนท์และเศรษฐีอนาถบิณฑิกะ บุคคลเหล่านี้ เป็นตัวละครที่มีพฤติกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัวอย่างโดดเด่น จนเป็นที่จดจำของผู้ฟังเรื่องชาดก ตัวละครเหล่านี้ บางตัวได้กลายเป็นตัวละครต้นแบบของการสร้างตัวละครในนิทานชาดก ซึ่งบทบาทของบุคคลเหล่านี้มักปรากฏในช่วงสโมธานหรือการกลับชาติมาเกิดของตัวละครในชาดก

การสร้างเรื่องเพื่อสอนอีกวิธีหนึ่งที่น่าสนใจคือ เน้นวิธีการนำเสนอเรื่องอรรถกถาชาดก การนำเสนอเรื่องนั้นจำแนกออกได้เป็นการสร้างเรื่องให้น่าติดตาม ซึ่งได้แก่ การสร้างเรื่องให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ ชาดกบางเรื่องก็ให้ตัวละครมีลักษณะพิเศษ หรือมีของวิเศษ การเล่าช้อนเรื่องก็เป็นวิธีการหนึ่งของการนำเสนอเรื่อง นิทานช้อนที่อยู่ในนิทานหลักนั้น มีทั้งนิทานอุทาหรณ์ นิทานปริศนา และบางเรื่องมีลักษณะเป็นขุมนุมนิทาน การนำเสนอเรื่องแบบการเล่าช้อนเรื่องนี้ ทำให้เห็นรูปแบบของการเล่านิทานที่เป็นขนบนิยมของวรรณคดีอินเดีย และยังเป็นแนวการสร้างเรื่องของนิทานสมัยหลังต่อมาอีกด้วย

การสร้างเรื่องเพื่อสอนอีกลักษณะหนึ่ง คือเน้นการใช้ความเปรียบ ในอรรถกถาชาดก มักใช้บทอุปมาในการสอนหลักธรรมเพื่ออธิบายหลักธรรมนั้นด้วยรูปธรรม ความเปรียบที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกส่วนใหญ่เป็นการใช้เพื่อพรรณนาภาพ และพรรณนาความรู้สึก รวมทั้งใช้เพื่ออธิบายหลักธรรมและใช้ความเปรียบเพื่อยังความหมาย การใช้ความเปรียบในการสอนธรรมะนี้นับว่าเป็นอุปมาที่ทำให้คนเข้าใจหลักธรรมได้กระจ่างชัด ตรงประเด็นและได้รับความไพเราะกินใจ และเป็นที่จดจำกันโดยทั่วไป

กล่าวได้ว่า กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อสอนในอรรถกถาชาดกมีลักษณะเด่นแตกต่างจากวรรณคดีอื่นๆ คือมีตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์มาเสวยพระชาติ และเรื่องได้นำเสนอหลักธรรม คำสอนอย่างชัดเจน ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นคำสอนที่แสดงถึงความคิดเรื่องกฎแห่งกรรมเป็นหลัก และอาจมีคำสอนเรื่องอื่นมาเสริมเช่น ความกตัญญู และความจงรักภักดีต่อผู้เป็นนาย การสร้างเรื่องเพื่อสอนแบบอรรถกถาชาดกนี้ ได้มีอิทธิพลโดยตรงต่อการแต่งนิทานชาดกในดินแดนไทย โดยเฉพาะวรรณคดีชาดกสำคัญเรื่อง ปิณณาสชาดก รวมทั้งชาดกพื้นบ้าน ที่มีการผสมผสานเรื่องราวของนิทานพื้นบ้านเข้ากับเรื่องการเป็นผู้มีบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ นอกจากนี้ยังได้ผสมผสานการเน้นพฤติกรรมของตัวละครเข้ากับการสร้างเรื่องและเหตุการณ์ที่สนุกสนานเร้าอารมณ์ยิ่งขึ้น ประกอบกับสร้างโครงเรื่องที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น ดังจะได้กล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป